

ISSN 2520-2553

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ

2020. Том 4. № 3

Міждисциплінарний науковий журнал

Тема випуску:

МЕДИЦИНА ТА СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Редактор випуску – д. мед. н., проф. В. В. ПЕТРУШЕНКО

Київ-2020

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ – український періодичний науковий журнал, присвячений проблематиці всесвітньої та вітчизняної історії права. Видається *Міжнародним центром громадянської політології* при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та *Науковою редакційною радою*.

Індексується та/або розміщується в наукометричних базахданих:
Index Copernicus International Journals Master List,
Slavic Humanities Index, Crossref, Google Scholar, Бібліометрика української науки
НБУ ім. В. І. Вернадського, Російський індекс наукового цитування (РИНЦ).

DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3>

Тематичний випуск: «Медицина та суспільство: історико-правовий контекст».
Опубліковано за сприяння ГО «Подільська асоціація малоінвазивної хірургії».

Головний редактор – канд. політ. н. **В. М. Мельник** (Київ, Україна)

Редактор випуску – д. мед. н., проф. **В. В. Петрушенко** (Вінниця, Україна)

Наукова редакційна рада:

доктор політичних наук, професор **І. М. Варзар** (Київ, Україна)
доктор філософських наук, доцент **К. М. Вергелес** (Вінниця, Україна)
доктор юридичних наук, професор **Т. І. Довнар** (Мінськ, Білорусь)
доктор історичних наук, професор **О. Б. Келлер** (Тюбінген, Німеччина)
доктор філософських наук, професор **Ф. М. Кирилюк** (Київ, Україна)
доктор юридичних наук, доцент **Н. М. Ковалко** (Київ, Україна) – *наук. ред.*
доктор історичних наук, професор **А. І. Кудайбергенова** (Алмати, Казахстан)
доктор філософії, професор економіки **М. Луптак** (Прага, Чехія)
доктор юридичних наук, професор **В. С. Макарчук** (Львів, Україна)
доктор географічних наук, професор **К. В. Мезенцев** (Київ, Україна)
доктор історичних наук, професор **Я. Г. Рієр** (Могильов, Білорусь)
доктор філософських наук, професор **С. В. Черкасов** (Вінниця, Україна)
кандидат юридичних наук **О. В. Серєда** (Харків, Україна) – *відповідальний секретар*
кандидат історичних наук, доцент **І. Я. Терлюк** (Львів, Україна)

Дизайн – лауреат всеукраїнських мистецьких конкурсів **К. В. Волошина** (Київ, Україна)

Секретар редколегії – магістр історії **В. Б. Кіорсак** (Львів, Україна)

Літературний редактор – магістр історії **К. І. Степанян** (Львів, Україна)

Постійний склад редакційної колегії:

проф. **М. Р. Арпентьєва** (Калуга, РФ); доц. **О. А. Бакалець** (Бар, Україна); доц. **О. О. Белов** (Вінниця, Україна); доц. **А. Г. Бульвінський** (Київ, Україна); ст. викл. **О. В. Вербова** (Гродно, Білорусь); доц. **І. М. Ліхтей** (Ужгород, Україна); проф. **Ф. М. Медвідь** (Київ, Україна); доц. **В. В. Сажина** (Мінськ, Білорусь); доц. **С. О. Шаляпін** (Архангельськ, РФ).

Офіційний сайт журналу: <http://legalhistoryjournal.com.ua/>

Журнал публікує наукові статті, що висвітлюють актуальні питання історії права, політичної географії права, історії юридичної філософії, історії політичних і правових учень. Опубліковані статті відображають авторську позицію. Журнал особливо вітає на своїх сторінках дискусійні матеріали.

ISSN 2520-2553

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

2020. Том 4. № 3

Междисциплинарный научный журнал

Тема выпуска:

МЕДИЦИНА И ОБЩЕСТВО: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ КОНТЕКСТ

Редактор выпуска – д. мед. н., проф. В. В. ПЕТРУШЕНКО

Киев-2020

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ – украинский периодический научный журнал, посвященный проблемам всемирной и отечественной истории права. Официальный журнал *Международного центра гражданской политологии* при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко. Издается *Научным редакционным советом*.

Журнал индексируется и/или размещается в наукометрических базах данных: Index Copernicus International Journals Master List, Библиометрика украинской науки НБУ им. В. И. Вернадского, Slavic Humanities Index, Crossref, Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), Google Scholar.

DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3>

Тематический выпуск: «Медицина и общество: историко-правовой контекст».
Издано при поддержке ОО «Подольская ассоциация малоинвазивной хирургии».

Главный редактор – канд. полит. н. **В. М. МЕЛЬНИК** (Киев, Украина)
Редактор выпуска – д. мед. н., проф. **В. В. ПЕТРУШЕНКО** (Винница, Украина)

Научный редакционный совет:

доктор политических наук, профессор **И. М. Варзарь** (Киев, Украина)
доктор философских наук, доцент **К. Н. Вергелес** (Винница, Украина)
доктор юридических наук, профессор **Т. И. Довнар** (Минск, Беларусь)
доктор исторических наук, доцент **О. Б. Келлер** (Тюбинген, Германия)
доктор философских наук, профессор **Ф. М. Кирилюк** (Киев, Украина)
доктор юридических наук, доцент **Н. Н. Ковалко** (Киев, Украина) – *науч. ред.*
доктор исторических наук, профессор **А. И. Кудайбергенова** (Алматы, Казахстан)
доктор философии, профессор экономики **М. Луптак** (Прага, Чехия)
доктор юридических наук, профессор **В. С. Макаруч** (Львов, Украина)
доктор географических наук, профессор **К. В. Мезенцев** (Киев, Украина)
доктор исторических наук, профессор **Я. Г. Риер** (Могилев, Беларусь)
доктор философских наук, профессор **С. В. Черкасов** (Винница, Украина)
кандидат юридических наук **О. В. Середа** (Харьков, Украина) – *отв. секретарь*
кандидат исторических наук, доцент **И. Я. Терлюк** (Львов, Украина)

Дизайн – лауреат всеукраинских конкурсов **К. В. Волошина** (Киев, Украина)

Секретарь редколлегии – магистр истории **В. Б. Киорсак** (Львов, Украина)
Литературный редактор – магистр истории **К. И. Степанян** (Львов, Украина)

Постоянный состав редакционной коллегии:

проф. **М. Р. Арпентьева** (Калуга, РФ); доц. **А. А. Бакалец** (Бар, Украина); доц. **А. А. Белов** (Винница, Украина); доц. **А. Г. Бульвинский** (Киев, Украина); ст. преп. **О. В. Вербова** (Гродно, Беларусь); доц. **И. М. Лихтей** (Ужгород, Украина); проф. **Ф. М. Медведь** (Киев, Украина) доц. **В. В. Сажина** (Минск, Беларусь); доц. **С. О. Шаляпин** (Архангельск, РФ).

Выпуски журнала размещаются в режиме открытого доступа на официальном сайте: <http://legalhistoryjournal.com.ua>.

Журнал публикует научные статьи обзорного и проблемного характера, которые раскрывают актуальные вопросы истории права, исторической и политической географии права, истории юридической философии, истории политической и правовой мысли. Опубликованные статьи отображают позицию автора.

ISSN 2520-2553

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY

2020. Volume 4. Issue 3

Interdisciplinary Scientific Review

Issue Theme:

SOCIETY AND HEALTH CARE: HISTORICAL & LEGAL CONTEXT

ISSUE GUEST EDITOR – Dr. Prof. MD VIKTORIA PETRUSHENKO

Kyiv-2020

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY– Ukrainian periodic scientific journal devoted to the problems of world and national history of law. Official Journal of *The International Centre for Civil Political Science* of the Taras Schevchenko Kyiv National University & *Scientific Council*, Kyiv, Ukraine. Journal is indexed and/or published in databases: **Vernadsky National Library of Ukraine, Crossref, Slavic Humanities Index, Elibrary, Google Scholar, Index Copernicus International Journals Master List.**

DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3>

This work was supported by “Podil’s’ka Association of Minimally Invasive Surgery”, Vinnytsya

EDITOR-IN-CHIEF – PhD VIKTOR M. MELNYK (Kyiv, Ukraine)

GUEST EDITOR – Dr. Prof. MD VIKTORIA PETRUSHENKO

(Vinnitsya, Ukraine)

Scientific Council:

Dr. Prof. **Ivan M. Varzar** (Kyiv, Ukraine)

Dr. Prof. **Konstantyn M. Vergeles** (Vinnitsya, Ukraine)

Dr. Prof. **Taisiia I. Dovnar** (Minsk, Belarus)

Dr. Prof. **Olga B. Keller** (Tubingen, Germany)

Dr. Prof. **Natalia M. Kovalko** (Kyiv, Ukraine) – *Vice-Editor-in-Chief*

Dr. Prof. **Ajzhamal I. Kudaibergenova** (Almaty, Kazakhstan)

Dr. Prof. **Fedir M. Kyrlyuk** (Kyiv, Ukraine)

Dr. Prof. **Volodymyr S. Makarchuk** (Lviv, Ukraine)

Dr. Prof. **Konstantyn V. Mezentsev** (Kyiv, Ukraine)

Dr. Prof. **Yakov G. Rier** (Mogilev, Belarus)

Dr. Prof. **Svyatoslav V. Cherkasov** (Vinnitsya, Ukraine)

Dr. **Milan Luptak** (Praga, Czech Republic)

PhD **Olga V. Sereda** (Kharkiv, Ukraine) – *Scientific Secretary*

PhD **Ivan Ya. Terlyuk** (Lviv, Ukraine)

Magazine Designer – Karyna V. Voloshyna (Kyiv, Ukraine)

Secretary of Editorial Board – MA Vladyslav B. Kiorsak (Lviv, Ukraine)

2nd Vice-Editor-in-Chief – MA Kyrylo I. Stepanyan (Lviv, Ukraine)

Editorial Board:

Dr. Prof. **Mariiam R. Arpentieva** (Kaluga, Russia); PhD **Oleksiy A. Bakalets** (Bar, Ukraine); PhD **Oleksandr O. Belov** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Andriy G. Bulvinskyj** (Kyiv, Ukraine); Lecturer **Olga V. Verbova** (Grodno, Belarus); PhD **Igor M. Lihtey** (Uzhgorod, Ukraine); PhD Prof. **Fedir M. Medvid** (Kyiv, Ukraine); PhD **Varvara V. Sazhina** (Minsk, Belarus); PhD **Sergey O. Shalyapin** (Arkhangelsk, Russia).

Web-site of the Journal: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

The journal publishes research papers and reviews on the history of law problematic. Journal accept for publication articles which disclose topical issues of the history of law, history of legal philosophy, history of political and legal thought. Published articles reflect the author’s position.

©All rights reserved, 2020

ЗМІСТ ВИПУСКУ

<i>Катерина Данилович (Київ, Україна). Криза виживання – (не)минуча?.....</i>	10
<i>канд.юрид.н. Ольга Серета (Харків, Україна). Поняття та засади історичної політики: європейський досвід та український контекст.....</i>	15
<i>канд.політ.н. Віктор Мельник (Київ, Україна). Соціально-правові реалії «Аварського каганату»: фактор Yersinia Pestis та дискурс міжнародної правосуб'єктності східноєвропейської кочівницької спільноти</i>	30
<i>канд.філос.н. Петро Гусак (Львів, Україна). Природне право як підстава для позитивного права на життя</i>	73
<i>канд.юрид.н. Ольга Троценко (Харків, Україна). Розвиток медичного права на українських теренах у XVIII-XIX століттях.....</i>	84
<i>Іван Гаврилюк (Київ, Україна). Концепція необхідних життєвих засобів Карла Маркса як основа фармацевтичної промисловості</i>	96

СОДЕРЖАНИЕ ВЫПУСКА

<i>Екатерина Данилович (Киев, Украина). Кризис выживания – (не)возможен?</i>	10
<i>канд.юрид.наук Ольга Серета (Харьков, Украина). Понятие и основы исторической политики: европейский опыт и украинский контекст</i>	15
<i>канд.полит.наук Виктор Мельник (Киев, Украина). Социально-правовые реалии «Аварского каганата»: фактор Yersinia Pestis и дискурс международной правосубъектности восточноевропейского кочевого сообщества</i>	30
<i>канд.филос.н. Петр Гусак (Львов, Украина). Естественное право как основание для позитивного права на жизнь</i>	73
<i>канд.юрид.наук Ольга Троценко (Харьков, Украина). Развитие медицинского права на украинских землях в XVIII-XIX вв</i>	84
<i>Иван Гаврилюк (Киев, Украина). Концепция необходимых жизненных средств Карла Маркса как базис для фармацевтической промышленности</i>	96

ISSUE CONTENT

<i>Kateryna Danylovykh (Kyiv, Ukraine). Crisis of Survival - Will (Won't) It Pass?</i>	10
<i>PhD in Law Olga Sereda (Kharkiv, Ukraine). Concepts and Foundations of Historical Policy: European Experience and Ukrainian Context.....</i>	15
<i>PhD in Political Science Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine). Social and Legal Realities of the "Avar Khaganate": the Yersinia Pestis Factor and the Discourse of the International Legal Personality of the East European Nomadic Community</i>	30
<i>PhD in Philosophy Petro Gusak (Lviv, Ukraine). The Natural Law as the Basis for a Positive Law of Life</i>	73
<i>PhD in Law Olga Trotsenko (Kharkiv, Ukraine). The Development of Medical Law in the Ukrainian Lands in the XVIII-XIX centuries</i>	84
<i>Ivan Gavryliuk (Kyiv, Ukraine). Karl Marx's Concept of Essential Livelihoods as a Basis for the Pharmaceutical Industry</i>	96

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.10>

УДК 316.012+316.421(316.4.057.2)

КРИЗА ВИЖИВАННЯ - (НЕ)МИНУЧА? ¹

КАТЕРИНА ДАНИЛОВИЧ (Київ, Україна) *

Тисячі років тому, коли людство лише розпочинало свій розвиток, його дії були очевидні й прості, а причина будь-якого кроку одна - виживання. Виживання змусило людину створити науку, виживання кинуло суспільство в політичний дискурс, виживання змусило шукати *réserveoir commun*.

Однак, чи завжди виживання стає рушійною силою світових трансформацій? Чи поєднуються виживання та поступ??

Виживання – це достатньо вузьке поняття, котре слід розглядати в контексті конотації *рушійної сили*. Виживання людини – лише складовий елемент куди ширшого й, у той же час, неокресленого та неідентифікованого поняття «криза». Потреба в людському виживанні виникає насамперед у «кризі» – відпочатковій неусвідомленій конфронтації між внутрішнім світом людини, її потребою в існуванні, та зовнішнім світом, який тлумачить людину природним хижаком.

Термін «криза», як і більшість засадничих понять нашого західного мислення, походить з *давньогрецької* і позначає «момент рішення» – як поворотний момент, так і вирішення цього моменту. Тобто «криза» об'єднує в собі як хаотичне, дезінтеграційне «начало», так і екзистенцію впорядкованості, систематичності. *Кризовість закладена в фундаменті природи людства*. Людське існування пов'язується не лише із зовнішніми конфліктами інтересів (починаючи архаїчним «Я – Природа», завершуючи Холодною війною ХХ ст. чи падінням житлових ринків 2007-2008 рр.), а з внутрішніми протиріччями в людській онтології. Влучний вислів Томаса Гоббса «Людина людині вовк» перетворюється в момент осягнення кризовості людської цивілізації² у «Людина сама собі вовк».

Джо Огункоя у своїй праці «Неминучість кризи в існуванні людини»

¹ Стаття написана на замовлення *Наукової редакційної ради АЮІ*.

² Поточна пандемія COVID-19 якраз і виступає таким моментом для інтелектуальних рефлексій з приводу «кризовості людської цивілізації». – *Редакція АЮІ*.

захищає тезу: людський розвиток інфільтрований у здатність приймати рішення для подолання проблем³. Криза сприяє не лише еволюції, а й певною мірою моральній деградації, адже під час кризових явищ ми ставимо в пріоритет найбільш вигідне рішення, а не найбільш прийнятне⁴.

«Under crisis conditions, we allow ourselves to do things we would never otherwise contemplate. In triage mode, we ruthlessly select among the living to help those who have the best chance at survival. For the sake of saving life, even the most observant Jew can violate the Sabbath. But if life is always at risk and we are always in crisis, then we must always do things that moral contemplation would suggest are wrong. If we are always in a mode of triage, then we must always choose the strong over the weak because they have a better chance at benefiting from our help»⁵.

З таких міркувань, якщо людство приречене на кризу, то людям науки залишається лише шукати способи її подолання. У сучасній філософській та суспільно-політичній думці є два підходи до терміна «подолання», а, відтак, і два підходи до визначення конотації кризи – позитивний і негативний⁶.

Західняки А. М. Штангрет, Р. Хіт, К. Макконелл, С. Брю та ряд вітчизняних дослідників ставляться до криз наче до руйнівного впливу на людську трудову діяльність. На їхню думку, подолання кризи тотожне поверненню до старої стабільності через нові методи й механізми вирішення кризи.

Протилежність «західному баченню» презентує думка В. О. Василенка, В. Г. Сибірякової, Т. Гренца, Ю. В. Яковеця і ще низки науковців, які вважають кризу переломним моментом із апріорі позитивними результатами в перспективі.

Якщо поміркувати детальніше, то як позитивний, так і негативний підходи, по суті, визначають одне й те ж: різка зміна усталеного світовідчуття призводить до вироблення нових механізмів подолання труднощів й утворення/перетворення цілком нового продукту/порядку/реальності. На нашу думку, неможливо для поняття криза використовувати прикметники

³ Ogunkoya Jo. The Inevitability of Crisis in Human Existence. *Lwati: A Journal of Contemporary Research*. 2009. Vol. 6. No. 1.

⁴ Levin Yuval. The Crisis of New Life. *The New Atlantis*. 2004-2005. <https://www.thenewatlantis.com/authors/yuval-levin>

⁵ Там само.

⁶ Ткаченко А. М., Калюжна Ю. В. Криза: сутність, класифікація та причини виникнення. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 1(2). С. 122-126.

«позитивна» чи «негативна», так як будь-яке кризове явище всередині самого себе розділяється на ці дві конотації. Розрізняти методи вивчення криз – марна справа.

Ще одна «класифікація», яку пропонують нам вчені, добре прописана в роботі А. М. Ткаченко та Ю. В. Калюжної. Вона зводиться до джерел походження кризи: об'єктивних та суб'єктивних⁷. У роботі описані підходи до визначення саме *економічної кризи*, але ми цілком можемо їх ретранслювати на всі поняття кризи загалом. Об'єктивні чинники співвідносяться з необхідністю модернізації, продукування нових рішень умовами певної кризової ситуації (природної, техногенної тощо), а суб'єктивні чинники походження кризи зводяться до психологічних джерел змін – поведінкова стратегія, психотип окремої людини тощо. Ця класифікація, на наш погляд, більше релевантна, тому що зводиться до людської дієвості, відповідаючи на принципове питання: *що залежить від людини, а що ні*. Коли ж ми говоримо про загальний людський фактор, який не може залежати від кожної окремої людини, а є лише випадковою сукупністю усіх імпліцитних та експліцитних обставин – класифікація знову втрачає сенс. Початок Першої світової війни був спричинений як об'єктивними чинниками напруги світового порядку, так і цілком суб'єктивним збігом обставин. Можна сказати що приводом для першої найкровопротитнішої війни в історії став сендвіч, та чи не звучить це абсурдно? Об'єктивні і суб'єктивні чинники йдуть поряд, коли ми говоримо про *кризу*. Межа між цими чинниками дуже нетривка.

Традиційним вважається поділ за полем поширення криз: економічні, політичні, соціальні, культурні поля тощо. Поділ також є дуже умовним, адже криза не обмежується лише якоюсь однією сферою. Згадаймо *Світову фінансово-економічну кризу 2007-2008 років*. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки, вона призвела не лише до економічного занепаду, втрати робочих місць, а й до соціальної фобії й нетолерантності до мігрантів, їхньої культурної сегрегації. Соціальні чинники часто стають причиною політичних проблем, а політика зумовлює ринкові коливання економіки.

Коронавірусна криза змушує переосмислити не лише наші підходи до визначення поняття «криза», але і її сутнісні характеристики, сфери її впливу. *COVID-19* став кризовою подією *небачених масштабів*, як за своїм економічним впливом, так і за статистичними показниками. Дехто вже порівнює його з чумою. Втім, як відомо, під час чуми не було глобалізації та інтернету: *«Мировая цивилизация переживает общий кризис. Дальнейшее развитие без очень серьезных*

⁷ Там само.

перемен невозможно»⁸.

Криза COVID-19 зламала існуючий світовий політико-економічний порядок і дала нам змогу переосмислити всі кризи-попередниці. Отож, слово «порядок» нині можемо визначити ключовим критерієм відсутності кризи. З огляду на висловлені зауваження, пропонуємо надати таке визначення інноваційному різновиду глобальної кризи: «Криза – це суттєва зміна існуючого порядку внаслідок об'єктивних та суб'єктивних чинників, яка охоплює так чи інакше всі сфери людського життя». Сучасна криза – це не лише про політику, економіку чи соціально-культурну деградацію. Криза третього тисячоліття всеохоплююча і всепроникна, неочікувана або ж цілком передбачувана, хоча останнє доволі сумнівно внаслідок людської обмеженості та необачності. Сучасна криза охоплює більш як одну чи дві цивілізації. Сучасна криза змінює внутрішньо людей усіх без винятків цивілізаційно-культурних приналежностей, переінакшуючи їхню людськість. Криза третього тисячоліття – потужний механізм творення світового порядку, за яким ми маємо унікальну можливість спостерігати прямо зараз.

Kateryna Danylovych (Kyiv, Ukraine)

Crisis of Survival - Will (Won't) It Pass?

The article is a special order of the editorial board of the journal. The focus is on the author's definition of the concept of "crisis". The main determinants of the crisis phenomena of social life are considered. The fundamental relationship between the objective and subjective elements of crises is emphasized.

Key words: crisis, survival, progress, COVID-19.

Екатерина Данилович (Киев, Украина)

Кризис выживания – (не)возможен?

Статья представляет специальный заказ Научного редакционного совета журнала. В центре внимания находится авторская дефиниция понятия «кризис», рассматриваются основные детерминанты кризисных явлений социальной жизни, подчеркивается коренная взаимосвязь между объективными и субъективными элементами кризисов.

Ключевые слова: кризис, выживание, прогресс, COVID-19.

⁸ Данилов А. Н. Глобализм, регионализм и современный трансформационный процесс. *Социологические исследования*. 1998. №9. С. 12-17.

Катерина Данилович (Київ, Україна)

Криза виживання - (не)минуча?

Стаття репрезентує спеціальне замовлення Наукової редакційної ради журналу. У центрі уваги знаходиться авторська дефініція поняття «криза», розглядаються основні детермінанти кризових явищ соціального життя, підкреслюється докорінний взаємозв'язок між об'єктивними і суб'єктивними елементами криз.

Ключові слова: криза, виживання, прогрес, COVID-19.

* **Данилович Катерина Юріївна** - бакалавр політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, оглядач наукового журналу «Аннали юридичної історії».

E-mail: kdanylovych@gmail.com

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.15>

УДК 32.019.51+ 32.019.52(37.035.4)

ПОНЯТТЯ ТА ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

ОЛЬГА СЕРЕДА (Київ, Україна) *

Розвиток міжнародних відносин визначається низкою внутрішніх чинників. Особливо значущим серед них є колективна пам'ять суспільств про власну історію, місце в ній інших учасників – держав, народів, політичних постатей. Власне ця *історична пам'ять* створює образи «себе» та «інших», дає їм позитивні та негативні характеристики. Її наповнення визначає зміст національної ідеї та коло національних інтересів, які складають невід'ємну частину політичного курсу держави в цілому. Історична пам'ять може єднати народи, а з іншої сторони – ставати причиною війн і конфліктів.

Усвідомлення таких закономірностей історично сформувало окремий напрям діяльності держав – історичну політику. Вона стала інструментом державного впливу на історичну пам'ять суспільства з метою його консолідації довкола політичної ідеї; створення відповідного політичного образу народу в історії: *образу його походження та національної ідентичності*. З її допомогою держави можуть сконструювати образ народу «переможця» чи «жертви», «героя» чи «антигероя»; налагодити діалог або, навпаки, посилити соціальні конфлікти. Цей *метод державного конструювання* використовувався державами всіх історичних формацій: родовід правителів інтегрувався з божественним; претенденти на престол шукали свої династійні корені і обґрунтування своєї легітимності в літописних хроніках; правителі писали власну історію та формували з її допомогою ідентичність підданих. На сьогодні історична політика не втратила своєї актуальності як інструмент державного регулювання суспільних процесів. Навпаки, вона набула більш широкого змісту та глобальних цілей.

Через призму історичної політики на сучасній політичній арені відбуваються процеси примирення, європейської консолідації, *утвердження прав людини на інформацію та доступ до культурної спадщини*, а також міжкультурного діалогу. Останній виступає зразком глобальної історичної політики, заснованої

на загальнолюдських цінностях – позитивних образах колективної пам'яті. Фактично, такі символи «колективного» скеровані до подолання негативних «образів» історії заради миру. Їхнє виникнення та провадження пов'язане з діяльністю міжнародних організацій та співтовариств, таких як ООН, ЮНЕСКО, Рада Європи.

Зауважимо: на регіональному європейському рівні історичної політики окремих вектор становить ліквідація спадщини тоталітарних режимів та подолання їх наслідків для суспільної свідомості. Усі без винятку тоталітарні комуністичні режими, які панували в Центральній та Східній Європі в минулому столітті та які ще й досі залишаються при владі в деяких країнах світу, характеризуються численними порушеннями прав людини. Ця позиція розкрита в резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) від 27 червня 1996 року щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, № 1495 (2006) від 12 квітня 2006 року щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології, № 1652 (2009) від 29 січня 2009 року щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах-членах Ради Європи, резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ SC (09) 3 R від 29 червня – 3 липня 2009 року щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів, необхідності відкриття історичних та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення поінформованості громадськості, декларації Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 року щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму.

Зазначені концепції постали у протилежність *концепціям національної історичної політики*, де мають місце зловживання на користь політичного домінування, розв'язання конфліктів, формування віри суспільства у певний образ держави та штучну політичну реальність. Зіткнення таких протилежних векторів обумовило великий інтерес до виявлення і аналізу критичних точок історичної політики держав на рівні міжнародних організацій, а також в середовищі істориків, соціологів та політологів. *На жаль, проблема відповідності правам людини національних концепцій історичної політики залишається недослідженою серед правників.*

Зокрема, при всьому внутрішньому бажанні, ми не знайдемо системного підходу до врегулювання історичної політики і в міжнародних документах. Хоча, варто констатувати, останні дають більш чітке розуміння сучасної концепції глобальної історичної політики. Її правову основу складають:

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська культурна конвенція (1954 р.), Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005 р.), Декларація Фаро про стратегію Ради Європи з розвитку міжкультурного діалогу (2005 р.), а також численні Рекомендації та експертні висновки. *Величезний перелік міжнародно-правових актів та норм європейського союзу права втілюють стратегію глобальної історичної політики примирення народів в умовах культурної багатоманітності та спільної історичної спадщини.* Історична політика в них розкривається як форма саме державної діяльності – діяльності, спрямованої на формування суспільної свідомості. Європейське право підкреслює її значний вплив на самоідентифікацію суспільства.

На регіональному (європейському) рівні історична політика розкрита вимогою: історичні дослідження та історія не можуть жодним чином і за жодних намірів бути сумісними з основоположними цінностями та конвенціями Ради Європи, якщо допускають викривлення або маніпулювання історією.

Під викривленнями та маніпулюваннями історією Рада Європи розуміє:

- 1) «фальсифікацію чи створення фальшивих доказів, сфабрикованих статистичних даних, підроблених зображень тощо»;
- 2) «зосередження на одній події для виправдання чи приховування іншої»;
- 3) «викривлення минулого з метою пропаганди»;
- 4) «демонстрацію надмірно націоналістичної версії минулого, що створює протиставлення між «ми» та «вони»;
- 5) «зловживання історичними даними»;
- 6) «заперечення реальних історичних фактів»;
- 7) «замовчування історичних фактів»⁹.

В ряді рекомендацій та експертних висновків європейськими правниками проаналізовано відповідність концепцій історичної політики держав правам людини, особливо в сфері освіти та історичних досліджень. За результатами дослідження зроблено приписи Ради Європи органам влади: сприяти точному відображенню історії в освіті з метою уникнення стереотипів, фальсифікації фактів, що можуть призвести до расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості; забезпечувати точне відображення історичних фактів.

З документів міжнародних організацій та висновків їхніх експертів

⁹ Див. Рекомендацію 15 (2001) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо викладання історії в Європі протягом ХХІ століття.

можемо зрозуміти окремі риси європейського тлумачення національної історичної політики. По-перше, в усіх країнах, в тій чи іншій мірі, національна історична політика адаптована до політики держави. *Матеріали з викладом історичних подій, як правило, використовуються з метою творення нації, формування суспільств, становлення національної чи релігійної самобутності.* З великим занепокоєнням експерт Р. Філіпс звертає увагу на умисне викривлення історії з політичних мотивів. Такий підхід держав до історичної політики критикується та засуджується Радою Європи. Негативну оцінку отримало і переписування за вказівкою органів державної влади і відомств цілої історії людства під власні політичні образи, а також відверте сприяння домінуванню національної історії над загальною (всесвітньою). Крім того, *Радою Європи встановлено невідповідність у всьому світі історичних концепцій держав правам людини.* Тлумачення, запропоновані національними державностями не відображають культурне різноманіття, різноманіття історичних концепцій. Як наслідок, зміст «національних історій» суперечить праву на освіту, праву всіх осіб, народів користуватися як власною культурною спадщиною, так і культурною спадщиною інших людей, мати доступ до неї; праву на свободу думок і їх вираження, праву на інформацію, незалежно від державних кордонів. Такі порушення класифікуються як перешкоди для миротворчої діяльності і світобудівництва¹⁰.

Отже, на основі короткого аналізу цих документів, суб'єктами глобальної історичної політики виступають насамперед міжнародні організації, товариства та їхні учасники. Об'єктом даної форми політики виступають, перш за все, національна історична політика держав, а також історична пам'ять їхнього населення. Зміст глобальної історичної політики складають:

а) критерії відповідності історичної політики держав правам людини на вільний розвиток і культурну спадщину;

б) дії щодо аналізу і виявлення порушень у сфері історичної політики держав.

Відтак, національна історична політика у глобальному контексті визначається виключно як сфера діяльності держави з метою творення нації, формування суспільства, становлення національної чи релігійної самобутності на певній конкретній території.

В громадському середовищі обговорення проблеми «історичної політики» та з'ясування сутності цього явища розгорнулися у другій половині ХХ ст. серед

¹⁰ Див. працю Р. Філіпса – «Викладання історії, статус нації і держава: дослідження в освітній політиці» (1988).

політологів та істориків. Праці фахівців мають критичний характер, автори звертаються до «розвінчування» політичних міфів та займають позицію відвертих опонентів щодо поняття «державної історичної політики». Історики-глобалісти критично висловлюються щодо однобокого тлумачення історії. Вони виступають за нейтральну та об'єктивну історію. Так, американський історик Р. Цінн у книзі «Історична політика» або «Політика історії» наголошував на здатності істориків вирішувати сучасні проблеми суспільства, закликав їх до активної діяльності – ставати публічними¹¹. Однак, у даному випадку, мова йде саме про формат історичних досліджень, їхню методологічну доктрину. Автор застосовує це поняття не в контексті сфери державної діяльності, а винятково у галузевому форматі. Його адресати – дослідники-історики, а не держава.

Історична політика, як державний інструмент для маніпуляції та конструювання історичної пам'яті, постала в рамках «дискусії істориків» 80-х років ХХ століття. Термін «історична політика» було вжито до офіційної позиції провладної сили неоконсерваторів Німеччини щодо відновлення національної ідентичності німців на засадах культурного націоналізму. Опоненти неоконсерваторів вбачали в історичній політиці шлях до реставрації складових історичної пам'яті та національної ідентичності, котрі, на їхню думку, уможливили нацизм¹². Власне, в цій дискусії і виник термін «історична політика», що набув значення «маніпулювання історією» (уявленнями про минуле).

В оновленому форматі, спір про «історичну політику» розгорнувся в Польщі на початку ХХІ ст. у середовищі правоконсервативних сил. Останні проголосили концепцію «*нової історичної політики*», скеровану на зміцнення польської національної ідентичності та колективної пам'яті про особливу роль держави в Європі, починаючи зі «славетного» ХVІ ст.¹³. Подальша «річпосполитська» дискусія дала поштовх до активних досліджень та розвитку польської історіографії з цього питання.

Суспільний запит обумовив формування трьох суміжних понять:

¹¹ Zinn R. *The Politics of History*. University of Illinois Press: Chicago and Urbana, 1990 (2-nd edition). P. 392

¹² Касьянов Г. *Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. К., 2018. 420 с.

¹³ Kącka K. *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski. Narracje pamięci: między polityką a historią pod redakcją Katarzyny Kąckiej, Joanny Piechowiak-Lamparskiej i Anny Ratke-Majewskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015. Ss. 59-80.

- 1) «історична політика»;
- 2) «історична пам'ять»;
- 3) «політика пам'яті».

Особливий інтерес зазначені поняття викликали у європейських дослідників та сформували окремий напрям – *memory studies*. Україна до цієї течії досліджень активно приєдналася в 1990-х – 2000-х рр. Сьогодні напрям представляють праці Л. О. Зашкільняка¹⁴, Ю. О. Зерній¹⁵, О. П. Толочка¹⁶, Г. В. Касьянова, Г. І. Луцишин¹⁷.

Скажімо, Л. Зашкільняк і Г. Луцишин ототожнюють історичну політику з політикою пам'яті, об'єднують їх в цілісному тлумаченні. *Державна політика історичної пам'яті* визначається як діяльність органів державної влади щодо збереження, зміцнення історичної пам'яті через місця пам'яті, комеморативні церемонії, музеї, підручники. На наш погляд, не можна ототожнювати ці поняття. «Історична політика» відрізняється більш широким змістом та охоплює, в тому числі, політику пам'яті.

Співвідношення понять «історична політика», «історична пам'ять» та «політика пам'яті» серед українських дослідників методологічно вивчив український історик Георгій Касьянов у монографії «*Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*». На підставі вивчення праць С. Бергера, К. Конрада, С. Требста, історик дає визначення цим поняттям. *Історичну пам'ять* Георгій Касьянов дефініціює як цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле конкретної групи; набір, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, стереотипах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Автор підкреслює, що за певних обставин історична пам'ять чи її фрагменти сакралізуються і можуть набувати ознак

¹⁴ Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. № 15. С. 855-862. Зашкільняк Л. О. Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні. *Res Historica*. 2018. No 46. Ss. 365-381.

¹⁵ Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.05. / Ю.О. Зерній; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2009. 20 с.

¹⁶ Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. №6. С. 4-24.

¹⁷ Луцишин Г. І. Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства. *Грані*. 2015. № 8 (124). С. 33-38.

громадянської релігії.

Для історика «історична пам'ять» є продуктом культурної, соціальної, політичної інженерії, і водночас інструментом творення культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей. В свою чергу, історична політика подана як різновид політики, призначенням і змістом якої є цілеспрямоване конструювання і практичне застосування в політиці «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій. До історичної політики вдаються політичні, культурні, етнічні та інші суспільні групи у боротьбі за владу, за її утримання або перерозподіл. Політика пам'яті у даному контексті подана як вузький термін, що охоплює практики, пов'язані переважно з формуванням колективної історичної пам'яті. Агентами історичної політики Касьянов називає державу, а також інші інститути громадянського суспільства: окремих осіб, бізнес-структури, церкву, місцеві громади, ЗМІ, навчальні заклади та інших учасників інформаційного соціального простору. У своїй монографії Г. Касьянов розкрив зміст дій учасників історичної політики 1980-х – 2000-х рр. у пошуках образу історичної політики в Україні.

Однак вказані праці, особливо зазначена монографія, виходять за межі наукової методології та посилені критичним особистим ставленням. Історична політика подана суто як негативне явище, незалежно від того, хто її творець: держава, посадова особа чи представник громадянського суспільства. Історична політика постає як щось «штучне» і «зайве» у суспільному просторі.

Слід звернути увагу: історична політика розглядається істориками у широкому контексті. Дослідники виводять її поза сферу виключно державного управління. За таких умов, доцільно дати визначення історичній політиці з точки зору правознавства. *На наш погляд, історичну політику слід розглядати як окрему сферу державного управління, яке здійснюється уповноваженими органами, установами і посадовими особами в межах та у спосіб, передбачені Конституцією та законодавством держави (в нашому випадку, законодавством України).* Об'єктом історичної політики виступають суспільні відносини у сфері формування та реалізації історичної пам'яті як колективної пам'яті суспільства про національне походження та ідентичність; становлення та розвиток державності, рефлексії державоутворюючої спільноти з приводу взаємовідносин із іншими народами. Відповідно, предмет історичної політики – історична пам'ять суспільства.

Станом на сьогодні, констатуємо відсутність комплексних правових досліджень, а також офіційної державної концепції України щодо історичної політики. Остання, на превеликий жаль, персоналізована відповідно до особистих поглядів окремих Президентів України або різноманітних політичних сил. Такий підхід, з огляду на

критику політологів та істориків, роз'єднує суспільство, поляризує наше населення за ознакою прихильників і противників того чи іншого *історичного курсу держави*. Образ історичної політики України продовжує стрімко розвиватись силами державних і громадських інститутів. Однак, цей розвиток є неузгодженим і часом небезпечним.

Подолання чинників залежності та роз'єднаності можливе через формування цілісної, сталої і водночас динамічної моделі історичної політики, яка б відповідала цінностям всього суспільства, з урахуванням усталеного міжнародного контексту (верховенства права, міжкультурного діалогу, захисту прав людини, багатоаспектності і культурного плюралізму). Сталим елементом в такій концепції є цінності, захисту і утвердженню яких в суспільстві має сприяти держава. Динамічним елементом виступають інклюзивні заходи державної політики, які трансформують історичну пам'ять суспільства, сприяючи всесторонньому розвитку особистості, міжкультурному діалогу і примиренню.

Нижче ми спробуємо сконструювати ціннісну основу сучасної історичної політики нашої Батьківщини, шляхом аналізу Конституції України, законів та інших підзаконних актів України, а також відповідної судової практики.

З цією метою, перш за все, необхідно звернутися до основоположних документів Української державності – Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., Конституції України від 28 червня 1996 р.

Актом проголошення незалежності України (Далі – Акт), Верховна Рада Української РСР, визначила фундаментальну засаду історичної політики держави – **продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні як підстави до створення самостійної української держави – України.**

В Акті та Постанові Верховної Ради Української держави РСР вжито історичну назву української держави, яка систематично відтворювалася у літописних хроніках, вживалася на позначення публічної організації суспільства українського народу як доби Середньовіччя, так і Модерну. Ці положення вказують на історичний зв'язок та спадкоємність процесів українського державотворення від X до XX століття. Вони засвідчують давні витоки державності українського народу. Ці положення Акту були підтримані на всеукраїнському референдумі понад 90% громадян України. Слід відзначити, що дана засада історичної політики посилена **тезою про тяжкий шлях українського державотворення.** У зверненні Верховної Ради України до народу на підтримку Акту проголошення незалежності наголошено, що «Наша

земля пережила багато кривд і страждань, неволі, лихо засівало її – тож 1 грудня сама історія дає нам шанс, можливо останній, стати справжніми громадянами, творцями своєї держави, будівниками «власної хати», де панують «своя правда, і сила, і воля». В свою чергу, у зверненні Верховної Ради України «До парламентів світу» № 1927 від 05.12.1991 р. надано оцінку **проголошення незалежності як відродження своєї неодноразово руйнованої державності**.

Історична вагомість прийняття Акту проголошення незалежності України підкреслена постановою парламенту про День незалежності України. Верховна Рада України постановила вважати день 24 серпня Днем незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України. Дане рішення є прикладом реалізації політики пам'яті в рамках історичної політики.

Ідея історичного наступництва (спадкоємництва) була реалізована у виборі та нормативному закріпленні державної символіки та грошової одиниці України. Постанова Верховної Ради від 28 січня 1992 р. «Про Державний прапор України» дозволила використовувати історичний синьо-жовтий прапор на офіційних заходах до прийняття Конституції. Затверджено Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору. Вибір кольорового поєднання був історично обумовлений їхнім давнім використанням у символіці князів доби Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Гетьманщини, а також тим, що застосовувався національно-визвольними силами кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Таке використання засвідчило національний характер даного символу і склало *історичну підставу для юридичного надання йому статусу державного прапора*.

Ідея історичної наступності державотворення була реалізована в Законі України «Про Державний гімн України», де закріплено слова національного гімну на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського. Текст гімну відтворює волю українського народу до державотворення всупереч перешкодам, єднає з козацькими коренями державності.

Відповідно до Постанови Президії Верховної Ради України № 1952-ХІІ від 10. 12. 1991 р. «Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України», принциповими характеристиками зовнішніх ознак гривні визнано літографічне друкування витягу з тексту Акту проголошення незалежності України, а також зображення на лицьовій стороні (аверсі) відповідної банкноти портретів видатних діячів історії та культури України: князя Володимира, князя

Ярослава, гетьмана Івана Мазепи, гетьмана Богдана Хмельницького, письменника і громадського діяча Івана Франка, історика і політичного діяча Михайла Грушевського, поета Тараса Шевченка, поетеси Лесі Українки, філософа Григорія Сковороди. Всі вони здійснили найбільший внесок у розвиток української державності, консолідації і просвіти українського народу. Власне і сама назва грошової одиниці («гривня») має історичне національне походження – від часів Київської Русі.

Таким чином, зовнішні атрибути Української держави були встановлені саме з урахуванням продовження тисячолітньої традиції державотворення ще до прийняття Конституції України від 28.06.1996 р.

Принцип правонаступництва українського державотворення та давніх витоків української державності був розвинутий і в положеннях Конституції України від 28.06.1996 р.

Преамбула Основного Закону, стверджує, що його прийняття здійснюється, *спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.* У її змісті підкреслено усвідомлення відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями. Відповідно до ст. 11 Основного Закону, визначено **напрямок історичної політики: держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.** Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

До основоположних засад історичної політики належить **визнання української мови, як такої, що відображає самобутність багатомільйонного українського народу і є основою його духовності та історичної пам'яті.** На цій підставі українська мова має статус державної, що закріплено в Конституції України. **Така характеристика закріплена Концепцією державної мовної політики від 15.02.2010 р.** Даний документ виявляє модель історичної політики у мовному питанні. Проблеми в цій сфері суспільних відносин пояснюються історичними чинниками асиміляції українців, імперськими потягами до знищення в минулому нашої мовно-культурної ідентичності. Не дарма прагнення зберегти українську мову розглядалося як прояв незалежницьких устремлінь. Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 113 розкрито зміст державоутворюючої ролі української

мови: українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі.

До фундаментальних засад історичної політики слід віднести **європейську ідентичність України.**

У зверненні Верховної Ради України «До парламентів світу» № 1927 від 05.12.1991 р., український народ характеризується як один з найчисленніших народів Європи, висловлюється готовність України як європейської держави до прийняття європейських інституцій з прав людини, Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ¹⁸. Європейська ідентичність України, згідно міжнародних актів та законодавства України, заснована на існуючих історичних зв'язках між державами; відданості України ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів. На це вказує ряд послідовних кроків України, зроблених назустріч європейській політичній спільноті:

а) ратифікація 10.11.1994 р. Угоди про партнерство та співробітництво, яка започаткувала партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з одного боку та Україною, з іншого боку;

б) приєднання до Статуту Ради Європи 31.10.1995 р.;

в) Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21 березня 2014 р. та інших двосторонніх угодах між Україною та іншими європейськими державами.

Відповідно до самовизнання європейської ідентичності українців, історична політика України інтегрована з європейською, зокрема через ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин, приєднання до Європейської культурної конвенції, до Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства, до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади тощо. Вказані кроки засвідчують визнання Україною засад глобальної та регіональної концепції історичної політики багатоаспектності, міжкультурного діалогу, культурного плюралізму задля мирного світобудування, безпеки і стабільності в Європі, а також задля засудження тоталітарних режимів.

¹⁸ Сьогодні – ОБСЄ («Організація з безпеки та співробітництва в Європі»).

Враховуючи європейську ідентичність, на державному рівні **визнано історичний досвід як засаду не лише національного державотворення, але й усієї зовнішньої політики України.**

Важливою засадою національної історичної політики, яка відповідає змісту глобальної і регіональної європейської політики, **виступає засудження комуністичного режиму поряд з іншими тоталітарними режимами та реабілітація жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років.**

Перші кроки на шляху до формування цього принципу були зроблені ще Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки 17 квітня 1991 року в Законі УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У Законі висловлено офіційну позицію щодо методів управління на землях України після 1917 р., де в період громадянської війни і протягом наступних десятиліть пролилося багато людської крові.

Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, за свої особисті висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого Законом УРСР названо масові репресії, які чинились сталінським режимом та його адептами в республіці. На цій підставі Верховна Рада Української РСР засудила репресії і відмежувалася від терористичних методів керівництва суспільством, висловила співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголосила намір неухильно домагатись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, гарантувала народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись. Цим Законом нарешті ліквідовувалися наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів щодо громадян Української РСР, поновлювались їх права, встановлювалася компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

Зазначений Закон УРСР від 17 квітня 1991 року зберігає чинність до сьогодні в новій редакції, де враховано європейський вектор політики України та особливо відзначено засудження комуністичного режиму. Законодавчою метою проголошено відновлення історичної справедливості. Послідовність реалізації даного курсу простежуємо і у зверненні Верховної Ради України «До парламентів світу» № 1927 від 05.12.1991 р. У документі вказано, що *договір 1922 р. про утворення Союзу РСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим.*

Наступним кроком стало приєднання України до європейської концепції

історичної політики через ратифікацію низки міжнародних документів та Статуту Ради Європи, про які йшла мова вище. Реалізацію такої культурної євроінтеграції продовжив Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року. Серед мотивів його прийняття зазначено вшанування пам'яті мільйонів жертв співвітчизників; моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців; необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; засудження злочинних дій тоталітарного режиму СРСР. Голодомор 1932-1933 р. визначено як страшну трагедію в історії українського народу. Її наслідком стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності. На цій підставі події 1932-1933 рр. кваліфіковано саме як геноцид українського народу.

Так чи інакше, фундаментальною засадою історичної політики є забезпечення в незалежній демократичній Україні високих принципів свободи, демократії, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх національностей, що становлять народ України. Верховна Рада УРСР схвалила 1 листопада 1991 року Декларацію прав національностей України, згідно з якою Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права, свободу релігійних переконань. Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

Таким чином, *історична політика України – це сфера державного управління та діяльності, спрямована на консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.*

Ціннісними засадами нашої історичної політики виступають такі засадничі положення:

- 1) продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні, як підстави для створення самостійної української держави – України;
- 2) українська мова – основа духовності та історичної пам'яті українського народу;
- 3) розвиток української ідентичності є запорукою ефективного функціонування української державності;
- 4) розвиток європейської ідентичності українського народу дозволяє

зберегти внутрішній культурний баланс;

5) історичний досвід України – це основа внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави;

6) засудження комуністичного режиму та інших тоталітарних режимів, реабілітація жертв політичних репресій.

PhD in Law Olga Sereda (Kharkiv, Ukraine)

Concepts and Foundations of Historical Policy: European Experience and Ukrainian Context

For the first time in the Ukrainian historical and legal discourse, the author addresses the painful humanitarian problem of delimiting historical policy's objectivity and subjectivity. Differentiating political, sociological and historical (historiosophical) explanations, the author argues that historical policy is, first of all, a sphere of public administration and, therefore, needs public (state) regulation. It needs regulation in the same way as any other system of socio-political relations. In the end, the article introduces the definition of historical policy aimed specifically at the Ukrainian social context: the historical policy of Ukraine is a sphere of state & public administration and activities aimed at consolidating and developing the Ukrainian nation, its historical consciousness, traditions and culture, as well as the development of ethnic, cultural, linguistic and religious identity of all indigenous peoples and national minorities of Ukraine.

Key words: historical policy, historical memory, memory policy, European identity of Ukraine, national policy, state-building.

кандидат юридических наук Ольга Середя (Харьков, Украина)

Понятие и основы исторической политики: европейский опыт и украинский контекст

Автор впервые в украинском историко-правовом дискурсе обращается к болезненной гуманитарной проблеме размежевания объективности и субъективности исторической политики. Дифференцируя политологические, социологические и историологические (историософские) объяснения, автор утверждает, что историческая политика является, прежде всего, сферой государственного управления и, следовательно, нуждается в государственном регулировании. Она точно так же нуждается в регулировании, как и любая другая система социально-политических отношений. В конце-концов, статья внедряет дефиницию исторической политики, направленную именно на украинский общественный контекст: историческая политика Украины – это сфера государственного управления и деятельности, направленная на консолидацию и развитие украинской нации, её исторического сознания, традиций и культуры, а также на развитие этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности всех коренных народов и национальных меньшинств Украины.

Ключевые слова: историческая политика, историческая память, политика памяти, европейская идентичность Украины, национальная политика, государственное строительство.

кандидат юридичних наук Ольга Середа (Харків, Україна)

Поняття та засади історичної політики: європейський досвід та український контекст

Автор вперше в українському історико-правовому дискурсі звертається до болючої проблеми співвідношення об'єктивності та суб'єктивності історичної політики. Розмежовуючи політологічні, соціологічні та історіологічні тлумачення, автор стверджує, що історична політика є насамперед сферою державного управління. Вона так само потребує регулювання, як і будь-яка інша система соціально-політичних відносин. Зрештою, стаття намагається запровадити дефініцію історичної політики, спрямовану саме на український суспільний контекст: історична політика України – це сфера державного управління та діяльності, спрямована на консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Ключові слова: історична політика, історична пам'ять, політика пам'яті, європейська ідентичність України, національна політика, державне будівництво.

* **Середа Ольга Вадимівна** – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заступник головного редактора юридичного журналу «Право України».

E-mail: seredaolgalawhistory@gmail.com

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.30>

УДК 340.153+340.132.233(340.111.55)

**СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ РЕАЛИИ «АВАРСКОГО КАГАНАТА»:
ФАКТОР YERSINIA PESTIS И ДИСКУРС МЕЖДУНАРОДНОЙ
ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО КОЧЕВОГО
СООБЩЕСТВА**

ВИКТОР МЕЛЬНИК (Киев, Украина) *

История римско-византийской доктрины международного права является историей взаимодействия Восточной Римской империи и окружающих её племен¹. Из уст восточного римского императора, исходя из логики античного мышления, никогда бы не прозвучало *признание равноправия* Византии и других политических образований. В этом смысле, действительно стойким международно-правовым статусом обладали, в глазах восточноримского права, только Китай, Индия, Персия. Остальные образования, не представляющие стратегический экономический интерес (как Китай / Индия) или реальную военно-политическую угрозу (как Сасанидская Персия), не признавались официальным Константинополем равными Восточной Римской империи. Этот принцип работал даже в отношениях с мощными королевствами франков² или вестготов. Отдельный экскурс мы посвящали даже сюзеренитету Византии над Тюркским каганатом³, который, казалось бы, представлял для восточных римлян исключительную военно-стратегическую союзную силу. С тюрками византийцы считались, всячески их поддерживали, но даже столь мощного союзника не признавали равноправным. Что интересно, тюрки соглашались с такой расстановкой сил, не противоречили, пытались искать выгоду в практиках

¹ Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века). *Аннали юридичної історії*. Том 2. Номер 1-2. Січень-червень 2018. Випуск «Історія та географія середньовічного права». С. 63-108.

² Melnyk V. M. Political Byzantinism in the Legal History of Franks. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2020. Vol. 65, Issue 1. Pp. 228-244.

³ Мельник В. М. Юридическая правосубъектность Тюркского каганата (552-568 гг.): ирано-византийский аспект. *Юридичний вісник. Юридический вестник. Law Herald*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. №4. С. 139-155.

одновременной вассальной зависимости от нескольких правосубъектных государств – Персии, Китая, Византии. Как известно, поливассальная политика привела к падению Тюркского каганата в 584-603 гг. – поглощению китайцами его восточной части и раздроблению западной орды⁴.

В данном очерке мы предлагаем детальный обзор тезиса о том, что Аварский каганат (годы существования: 558-805), как и любое другое политическое образование поздней античности/раннего средневековья, *создавался и функционировал в системе Восточной Римской империи*. Итак, нас интересует образование Аварского каганата в сфере действия римского публичного права (558 г.)⁵. Это решение Юстиниана⁶ имело чрезвычайно серьезные и долговременные международные последствия⁷. Мы не побоимся даже утверждать, что данное решение великого императора впоследствии спровоцировало рождение идей политической самостоятельности Италии, укрепило Римское Папство, стимулировало славянизацию Балканского полуострова, привело к появлению таких этносов как сербы, хорваты, словенцы, поляки, чехи, словаки⁸. Это же решение изменило ход истории болгарских племен и Антского союза, повлияв на культуру и демографические процессы в современном украинском и российском Причерноморье.

Мы попробуем доказать, что не столько гунны, чьё взаимодействие с Римом проанализировано нами ранее⁹, сколько авары (народ северокитайского происхождения¹⁰) явились главным социокультурным фактором, приведшим к переходу Евразийского континента из поздней античности в ярко выраженное средневековье.

Авары (обры) были смешанным тюрко-монгольским этносом¹¹, в равной

⁴ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. М.: Клышников и Комаров и Ко., 1993. С. 141-143.

⁵ Мы изначально отвергаем возможность юридической «самостоятельности» организации, находящейся в сфере интересов Восточной Римской империи.

⁶ Серов В. В. Ранневизантийская дипломатия в 60-70-е гг. VI в. *Известия Алтайского государственного университета*. 2009. № 4-1 (64). С. 195.

⁷ Кулаковский Ю. А. *История Византии*. Т. II. 518-602 гг. СПб.: Алетейя, 1996. С. 192-193.

⁸ Walter Pohl. *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Cornell: Cornell University Press, 2018. 665 pp.

⁹ Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века). *Аннали юридичної історії*. Т. 2. Номер 1-2. 2018. С. 85-92.

¹⁰ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. *Степные империи древней Евразии*. СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. С. 44-48.

¹¹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 35.

степени близким жужаням и сяньбийцам, проживавших в областях современного Северного Китая¹². Их переселение на запад, спровоцированное рождением военно-политической мощи Тюркского каганата (545-558 гг.), являлось вынужденной мерой. Впрочем, многие историки предполагают, что перед страшной «юстиниановой чумой», свирепствовавшей во всем Старом Свете в 540-550-х годах¹³, евразийская степь подверглась неведомым катаклизмам¹⁴.

К примеру, Л. Н. Гумилев (1912-1992) утверждал, что тотальное усыхание степных пространств привело к закономерному сокращению количества кормовых культур для скота¹⁵. Поскольку номады являлись в первую очередь скотоводами, то, соответственно, запас мяса (основной пищи античного и средневекового воителя¹⁶) значительно уменьшился. Вместе с тем, значительно уменьшились и объемы потребления растительной пищи, поскольку различные ботанические культуры использовались не только для выпасания скота. Это разразилось в первой четверти VI в., возможно еще в годы правления восточноримского императора Анастасия I (491-518).

К 525 г. засуха проявила себя в Северном Китае, Монголии и на Алтае – в главных регионах обитания тюрко-монгольских кочевников. Уменьшение площади степи доступной для выпасания скота привело к постепенной дезинтеграции монгольских и тюркских племен, являвшихся опорой Жужаньского каганата (330-552 гг.).

¹² Комиссаров С. А., Шульга Д. П. Аварские древности как возможная основа для выделения археологических памятников жужаней. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология.* 2009. Том 8. Вып. 5: Археология и этнография. С. 186.

¹³ О термине «юстинианова чума»: Литусов Н. В. *Возбудитель чумы. Иллюстрированное учебное пособие.* Екатеринбург: Издательство УГМА, 2012. С. 4.

¹⁴ Детали: Ганиев Р. Т. Климат, тюрки и Китай в 534-545 гг. *Китай: история и современность: Материалы IX Международной научно-практической конференции.* 21-23 октября 2015 г. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2016. С. 242.

¹⁵ См. детали: Гумилев Л. Н. *Древняя Русь и Великая Степь.* М.: Айрис-пресс, 2009. 736 с.; Гумилев Л. Н. *География этноса в исторический период.* Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. 280 с.

¹⁶ Жуковская Н. Л. Пища кочевников Центральной Азии. *Советская этнография.* 1979. №5. С. 65; Барфилд Т. Мир кочевников скотоводов. *Кочевая альтернатива социальной эволюции.* М.: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. С. 43-44.

Как известно, Жужаньская конфедерация племен стала самым мощным политическим образованием монгольских и алтайских степей, появившимся на осколках Хуннского Союза (209 г. до н. э. – 93 г. н. э.)¹⁷. Кочевые племена хунну в течение 93-155 гг. н. э. подверглись разгрому и жуткой резне со стороны воинственных монголоязычных сяньбийцев. Часть хуннских воинов около 155 г. н. э. подчинилась отдельным правителям сяньбийцев (*предки монголов*), динлинов и чешищцев, в то время как другая часть осела вдоль берегов великой сибирской реки Иртыш. Третья группа перешла на службу отдельным китайским князькам. Именно со стороны этих «китайских гуннов» в дальнейшем родились племена белых гуннов-эфталитов (так их называл византийский хронист Прокопий Кесарийский¹⁸, подчеркивая этнокультурное единство громадной сети близких к древним Хунну племен на просторах Евразии). Четвертая же группа хуннов, между 155 и 158 гг. отступила к Волго-Донскому междуречью, прорываясь через оренбургские и астраханские степи с боями против превосходивших сил сяньбийцев. Измотав этих предков монголов в непрерывных боях, хунну заключили мир с окружавшими их народами Поволжья и Приуралья. В конце концов, хуннские воины стали правителями угро-финского народа манси, объединив предков нынешних хантов, манси и чувашей в единую ударную группировку, противостоявшую сяньбийцам на казахских просторах и аланам в устье Волги¹⁹.

События 158 г., описанные александрийским историографом и географом Дионисием Периегетом, привели к основанию Гуннского политического союза, ставшего, после разгрома аланов (375 г.) и причерноморских готов (376 г.), мощной Восточноевропейской конфедерацией²⁰. Перекочевка гуннов с Волги в междуречье Вислы, Дуная и Днепра, дальнейшая резня германцев и оккупация восточной Паннонии, сопровождала начальный период возвышения Атиллы (434-453), признанного в 439-449 гг. как западным, так и восточным римскими императорами, равным им по рангу и статусу²¹. Посольство историографа

¹⁷ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 11, 13-14.

¹⁸ *Procop. VP. I. 3.1.*

¹⁹ Мы принимаем концепцию хуннской истории Гумилева. См.: Гумилев Л. Н. *Три китайских царства*. М.: Алгоритм, 2011. 272 с.

²⁰ Вернадский Г. В. *Начертание русской истории*. М.: Алгоритм, 2008. С. 32-33.

²¹ См. контекст: Мюссе Люсьен. *Варварские нашествия на Европу: германский натиск*. Пер. с фр. А. П. Саниной. СПб: Евразия, 2008. С. 42; Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 63; 69-71.

Приска Панийского в ставку Атиллы (449 год) являлось таким признанием со стороны восточноримского императора Феодосия II Законодателя (408-450), как и предоставление Валентинианом III *lex foedus* Атилле на провинцию Западная Паннония. Передача западными римлянами Атилле Западной Паннонии, на наш взгляд, является симптоматичным шагом, ставшим руководством для многих дальнейших действий восточноримских императоров. В особенности нас интересует корреляция между этим действием Валентиниана (439 г.) и передачей Юстином II в федеративное пользование, согласно *lex foedus*, всего Северного Причерноморья Тюркскому Элю (567 г.).

В описанном нами ранее переходе тюрками Истеми-кагана Волги в 567 г.²² есть очень много общего с переходом хуннами Волги в 158 г. и повторным завоеванием ими земель на запад от Волги в 375-376 гг.²³.

В первом случае экспансия санкционирована публично-правовой формулой Восточной Римской империи и личным разрешением императора Юстина II.

Во втором случае, экспансия – поиск жизненного пространства и расширение границ тюрко-угорского объединения. Впрочем, события 375-376 гг. официально санкционировались «задним числом», посредством императорских актов о признании Гуннского политического союза от 439 и 449 гг.

Во время Западного похода Атиллы (451-452 гг.), когда гуннская конница, включая остготов, славян-антов и фино-угров, дошла до галльской крепости Орлеан, где встретила сопротивление федератов (вестготов и аланской конницы), Гуннскую конфедерацию вновь признали в римском публично-правовом поле личные переговоры Папы Римского Льва Великого и Атиллы²⁴. Папа Римский в 452 г. признал Атиллу «великим рексом» и «доминусом», просил его не завоёвывать Италию, что «и так лежит у его ног». Более жесткую позицию проявила в тот момент Восточная Римская империя. Император-полководец Маркиан (450-457) – инициатор Третьего Вселенского Эфесского Собора, осудивший несториан и сопутствовавший их изгнанию в пределы Сасанидского Ирана – вторгся в гуннские кочевья с тыла (452 г.) и, таким образом, гораздо эффективнее защитил Италию от дальнейшего продвижения воинства Атиллы, нежели пораженческие речи Папы Римского Льва

²² Мельник В. М. Юридическая правосубъектность Тюркского каганата (552-568 гг.): ирано-византийский аспект. *Юридичний вісник. Юридический вестник. Law Herald*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. №4. С. 147.

²³ Гумилев Л. Н. *Три китайских царства*. М.: Алгоритм, 2011. 272 с.

²⁴ Лозинский С. Г. *История папства*. М.: Издательство политической литературы, 1986. С. 31; Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 78.

Великого²⁵. Армия Маркиана разгромила ставку Атиллы, уничтожила семьи гуннской элиты и полностью razорила Западную Паннонию. На этом фоне Атила повернул назад и, в конце концов, был отравлен в 453 г.²⁶.

Раздор между его сыновьями позволил Восточной Римской империи аннулировать признание Феодосием II Законодателем (от 449 г.). Договоренности посольства Приска Панийского сменились в 455 г. предоставлением Маркианом *lex foedus* на всю Паннонию, включая Западную, племенам гревтунгов (остготам во главе с династией Амалов). Гуннский политический союз перестал существовать де-юре, а остатки гуннов подверглись геноциду со стороны гепидов, лангобардов и остготов, бывших до 453 г. ведущими ударными отрядами гуннской орды.

Тут необходимо также заметить, что Западная Римская империя, признавая гуннов в 439 г., не сочла необходимым отзываться своё признание после решения Маркиана от 455 г. Таким образом, данный факт в очередной раз свидетельствует, что *политическое и юридическое пространство Западной части и Восточной части Римской империи являлось единым и неделимым*. Решения, акты и санкции императора одной части (в случае 455 г. речь идет о Восточной части) имели полноценную юридическую силу для другой (соответственно, для Западной части)²⁷.

Гуннская конфедерация (376-454 гг.) и Эфталитское вожжество (457-566 гг.) были основными наследниками могущества Хуннского Союза (209 г. до н. э. – 93 г. н. э.) в Европе и Средней Азии. Однако, в пределах Монголии и Алтая, на хуннской исторической родине, около 330 г. образовалась новая мощная конфедерация – *Жужаньский Союз*²⁸.

В 402 г. Жарун, вождь жужаней из прямо происходившей от хунну династии, под китаизированным именем Цюдоуфа Хан был провозглашен «каганом» («ханом всех ханов»). Этот титул зафиксирован в китайских хрониках под 402 г. и впервые использовался как юридическая формула власти для верховного правителя группы степных народов.²⁹ Хотя различные китайские государства, управляемые разными

²⁵ См.: Хизер Питер. *Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть*. М.: Центрполиграф, 2015. 575 с.

²⁶ Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 78.

²⁷ Мельник В. М. Римская империя в V веке. Крушение или перерождение? *Наука и техника*. Июль, 2019. №7 (158). С. 60-66.

²⁸ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 11-12.

²⁹ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. *Степные империи древней Евразии*. СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. С. 50.

династиями и стремившиеся к воссозданию величия единого Китая, никогда не признавали Жужаньский каганат равным и правосубъектным, однако, они сами позволили Цюдоуфа Хану присвоить себе титул «верховного правителя степняков»³⁰. Итак, весь V век Жужаньский каганат развивался и процветал, рождая внутри себя многочисленные племена аваров и тюрок, ассимилируя оставшихся в живых наследников хуннских знатных родов. *Обилие трав и кормовых культур в монгольской степи в течение 400-х гг. делало Жужаньский каганат раем для кочевников, оплотом номадической культуры.* Хотя жужани и не были юридически равны Китаю, они, однако, были однозначно политически равны силе и весу Гуннской конфедерации. Жужани и гунны – вот две главные силы скотоводческой цивилизации Евразии в первой половине V в., на разных концах великой степи.

После падения Гуннии Аттилы, Жужаньский каганат получил на близлежащих памирских склонах нового соседа – Эфталитский Союз, избравший центром для своих кочевий и набегов в Персию и Индию регион современного Афганистана³¹ (напомним, что *современные воинственные пуштуны – прямые наследники гуннов-эфталитов*³²). Следовательно, Жужаньский каганат и Эфталитский Союз поровну делили былую славу конфедерации Хунну, воспетую китайскими историческими хрониками и эпическими песнями.

Что же изменилось в 545-552 гг.? Почему эфталиты и жужани канули в лету?

Археологические данные позволяют утверждать, что между 525-545 гг. засуха привела к обнищанию кочевий Жужаньского каганата³³. Вероятно, засуха в плодородных районах Персии и Индии сопутствовала ослаблению белых гуннов-эфталитов. Так или иначе, но *поголовья стад уменьшались пропорционально уменьшению площади степной растительности, выгоравшей под палящим солнцем и превращавшейся в сухую пустыню.* Шел процесс аридизации – опустынивание местности, ранее плотно покрытой густой растительностью³⁴.

³⁰ Бичурин Н. Я. (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.* М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. Т. I. С. 249.

³¹ *Procop. ВР.* I. 3. 2-3; Гумилев Л. Н. *Древние тюрки.* С. 17.

³² Сабитов Жаксылык. Этногенез пуштунов (афганцев) с точки зрения популяционной генетики. *The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия).* 2010. Том 2. №3. С. 62.

³³ Интересный историко-климатологический анализ: Ганиев Р. Т. Климат, тюрки и Китай в 534-545 гг. *Китай: история и современность: Материалы IX Международной научно-практической конференции.* 21-23 октября 2015 г. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2016. С. 241-245.

³⁴ Комар А. В. Климатический фактор в истории кочевников Северного Причерноморья V-VII вв. н. э. *Наследие Л. Н. Гумилева и современная евразийская*

Если менялась структура растительности (или же она полностью высыхала), то менялся и рацион кочевников. Нечего было кушать традиционным стадам, которые не успевая вымирать, становились кормом для кочевий. Люди вынужденно искали другие источники пищи. Роль охоты увеличивалась. Но для этого необходимо было углубляться все дальше на север. На склонах алтайских лесов тюрко-монгольские племена охотились на традиционно живущих там грызунов³⁵, известных медицине переносчиков вида грамотрицательных бактерий чумной палочки *Yersinia Pestis*. Очень скоро, учитывая степной обычай принимать в пищу сырое мясо во время военного похода, в кочевьях Монголии началась эпидемия³⁶.

Вирусологи и археологи считают начавшуюся в Монголии эпидемию первой подтвержденной *всемирной пандемией чумы*³⁷. По устоявшейся традиции, пандемию принято называть «*юстиниановой чумой*», так как её самое большое распространение произошло в итоге на наиболее урбанизированных территориях Восточной Римской империи³⁸.

Чумная палочка, являющаяся возбудителем бубонной чумы, из

интеграция: Труды IX Евразийского научного форума, посвященного 100-летию со дня рождения Льва Николаевича Гумилева. Под ред. Е.Б. Сыдыкова. Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2012. С. 807.

³⁵ Дорждагва Т., Туринцева Е. А., Вишняков В. А. Чума в тезаурусах монголов, европейцев и русских: биосоциологическое и культурологическое исследование. *Горизонты гуманитарного знания*. 2018. № 2. С. 31.

³⁶ Keller Marcel, Spyrou Maria A., Scheib Christiana L., Neumann Gunnar U., Kröpelin Andreas, Haas-Gebhard Brigitte, Pääfgen Bernd, Haberstroh Jochen, Ribera i Lacomba Albert, Raynaud Claude, Cessford Craig, Durand Raphaël, Stadler Peter, Nägele Kathrin, Bates Jessica S., Trautmann Bernd, Inskip Sarah A., Peters Joris, Robb John E., Kivisild Toomas, Castex Dominique, McCormick Michael, Bos Kirsten I., Harbeck Michaela, Herbig Alexander, Krause Johannes. Ancient *Yersinia pestis* genomes from across Western Europe reveal early diversification during the First Pandemic (541-750). *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2019 June. Vol. 116. No. 25. P. 12368.

³⁷ Ibid. P. 12368. См. еще одну авторитетную статью с доказательствами евразийского степного происхождения юстиниановой чумы: Wagner D. M., Klunk J., Harbeck M., Devault A., Waglechner N., Sahl J. W., Enk J., Birdsell D. N., Kuch M., Lumibao C., Poinar D., Pearson T., Fourment M., Golding B., Riehm J. M., Earn D. J., Dewitte S., Rouillard J. M., Grupe G., Wiechmann I., Bliska J. B., Keim P. S., Scholz H. C., Holmes E. C., Poinar H. *Yersinia pestis* and the Plague of Justinian 541-543 AD: A genomic analysis. *The Lancet Infectious Diseases*. 2014. № 14 (4). Pp. 319-326.

³⁸ Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 131-136.

употребленных в пищу жужаньями сурков и сусликов быстро распространилась благодаря тысячам купцов вдоль Великого шелкового пути. Вполне вероятно, что нулевой пациент появился в Монголии или в Северном Китае, контролируемом жужаньями, около 539 г. Так как международное сообщение, тогда было намного более медленным, чем во время последней пандемии коронавируса 2020 г., то в пределах Византии чума разразилась только к середине 540 г. – через два-три месяца после захвата италийской Равенны войсками Велизария. К концу 540 г. бубонная чума стремительно охватила Аравию, Египет, Палестину, Сирию и в начале 541 года достигла Константинополя.

В 542-543 гг., бубонной чумой переболел Юстиниан Великий (527-565)³⁹. В это время Восточной Римской империей управляла его монофизитствующая супруга Феодора. Именно она спасла императора, созвав большой врачебный консилиум. Источники свидетельствуют, что император «много месяцев» был слаб и находился без сознания. Своё выздоровление в итоге Юстиниан воспринял как знак свыше и, в конце концов, сделал всё для укрепления ортодоксального Константинопольского патриархата, а также для политического воссоединения древних провинций Императорского Рима.

Однако, демографическая статистика Византии в то время была весьма печальной. В 541-543 гг., особенно в весенние и осенние сезоны, число умиравших в Константинополе достигало 400-700 человек в день. Однако, пик заболеваемости пришелся на 544 г., когда в течение дня в Константинополе умирало не меньше 5000 человек⁴⁰, достигая иногда отметки в 10 000⁴¹. Можно предполагать, что из 300 тысяч человек, живущих в Константинополе, погибло не менее 200 тысяч, в то время, как все население Европейского континента сократилось на 25 миллионов человек⁴².

Согласно подсчетам современных исследователей, население Персии, Средней Азии и Индии сократилось на 66 миллионов человек. Некоторые вирусологи говорят о 100 миллионах жертв в Азии и о 50 миллионах жертв в Европе. Понятно, что такое громадное количество умерших появилось на улицах городов и деревень не моментально. Пика чума достигла в Восточной

³⁹ Курбатов Г. Л. *Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1991. С. 253-254.

⁴⁰ *Procop. BV. II. 23. 2.*

⁴¹ Даниэл М. *Тайные тропы носителей смерти*. Под ред. Б. Л. Черкасского. М.: Прогресс, 1990. С. 107.

⁴² Гениберг Т. В. Пандемии и их влияние на национальные экономические системы. *Вестник ТОГУ*. 2020. №4 (59). С. 66.

Римской империи и Сасанидском Иране в 542-546 гг. Масштабные рецидивы по всему Старому Свету, учитывая Западную Европу, Британию, Индию и Китай, возникали в течение двух столетий (540-750 гг.)⁴³. Засуха и чума периодически сменялись масштабным похолоданием, что также повлияло на качество жизни восточноримских подданных в 540-е гг.⁴⁴. Особенно сильное похолодание было отмечено в преддверии чумы – на грани 535 и 536 гг., что отдельно отмечено в хронике Прокопия Кесарийского⁴⁵.

Итак, климатические трансформации меняли образ жизни и рацион народов, что, в итоге, стало исходной точкой для пандемии чумы⁴⁶. Высокий уровень заболеваемости и смертности, вместе с голодом, сопутствовал победам остготского рекса Тотилы в Италии⁴⁷, внутренним конфликтам в Эраншахре⁴⁸ и, конечно же, развалил Жужаньский каганат⁴⁹. Политические образования того времени были невероятно слабы. Только самые могущественные и правосубъектные государства, вроде Восточной Римской империи, Сасанидского Ирана или Китая, оказались способными сохранить целостность и эффективность государственных институтов. В Средней Азии, наоборот, политические институты Жужаньского каганата, включая титул жужаньского правителя, подверглись тюрками коренному пересмотру.

В 545 г., в пик засухи, голода и чумы, началось восстание. Племя Ашина во главе с Бумын-каганом дало старт Великому Тюркскому Элю, провозглашенному в 551 г.⁵⁰. Его сын Кара-каган (552-553) окончательно

⁴³ Статакопулос Дионисий. *Краткая история: Византийская империя*. Пер. с англ. И. В. Никитиной. М.: КоЛибри, 2020. С. 83.

⁴⁴ Büntgen U., Mygland V., Ljungqvist F., McCormick M., Di Cosmo N., Sigl M., Jungclaus J., Wagner S., Krusic P. J., Esper J., Kaplan J. O., de Vaan M. A. C., Luterbacher J., Wacker L., Tegel W., Kirilyanov A. V. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*. 2016. Vol. 9. Pp. 231-236.

⁴⁵ *Procop. BV*. II. 14. 5-6.

⁴⁶ Ганиев Р. Т. Древние тюрки и климатические катаклизмы в Центральной Азии (534-679). *Известия Уральского федерального университета. Серия 2. Гуманитарные науки*, 2017. Том 19. Вып. 2(163). С. 168-179.

⁴⁷ Удадьцова З. В. *Италия и Византия в VI веке*. М.: АН СССР, 1959. С. 339.

⁴⁸ Мишин Д. Е. *Хосров I Ануширван (531-579), его эпоха и его жизнеописание и поучение в истории Мискавейха*. М.: Институт востоковедения РАН, 2014. С. 521.

⁴⁹ Ганиев Р. Т. Политика первых каганов и возвышение древних тюрков в Центральной Азии. (534-572 гг.). *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2017. Вып 1. С. 192-193.

⁵⁰ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 26-28.

уничтожил организованное сопротивление жужаней в битве около горы Лайшань (Север Китая), а в орхонских верховьях разгромил последний оплот жужаньской власти – аваров⁵¹.

Как и тюрки, аварское племя политически родилось в недрах Жужаньского каганата, признанного Китаем в 402 г.⁵². Засуха, голод и чума 540-х гг. позволили аварам предельно автономизироваться. Однако, они не желали стать подвластными племени Ашина. После провозглашения Великого Эля Тюркского народа (552-603 гг.) авары оказывали сопротивление большинству народов монгольской степи целый год, после чего разделились, как когда-то хунны, на четыре части.

Первая группа аваров подчинилась тюркам во главе с династией племени Ашина.

Вторая группа аваров оказывала тюркам дальнейшее сопротивление в пределах современной китайской Маньчжурии и была полностью вырезана.

Третья группа аваров форсировала горы и перешла на службу к слабеющим эфталитам, где также нашла свою смерть в сражениях с персами и тюрками.

Четвертая группа, как и в случае с хунну, отправилась на запад – к берегам Аральского и Каспийского морей. В отличие от хунну, эта четвертая группа аваров не была маленькой и компактной. Речь все же идет о самой большой группе аварского племени (несколько сотен знатных семей), перекочевавшей из Внутренней Монголии в Волго-Донское междуречье⁵³.

Аварский поход, в отличие от хуннского похода (158 г.), продлился целых четыре года – с 554 по 558 гг. Тюрки, преследуя аваров, по дороге покорили все племена, находившиеся в пределах Аральской и Каспийской областей, подчинив целиком Среднюю Азию⁵⁴. Остановилась орда Истеми-кагана лишь на Волге, откуда авары перекочевали на Дон, опасаясь тотальной резни. *Распространение политического влияния тюрков стало возможным не в последнюю очередь благодаря сравнительно мирной инкорпорации Истеми-каганом кочевий огузов (предков печенегов и современных туркменов).*⁵⁵ Огузские племена стали главными

⁵¹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 28.

⁵² Дайм Фалько. *История и археология авар. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2002. Вып. IX. С. 274.

⁵³ Артамонов М. И. *История хазар*. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 64-65.

⁵⁴ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 33-36.

⁵⁵ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. *Степные империи древней Евразии*. СПб: Филологический факультет СПбГУ. 2005. С. 92.

врагами аваров, поскольку и сами были не против распространить свои кочевья до устьев Дона и Днепра.

Находясь в Волго-Донском междуречье, авары отправили личное посольство к Юстиниану Великому. Хронист Менандр Протектор так его описывает: «Первым посланником этого народа был избран некто по имени Кандих. Представ перед очи императора, он сказал: «К тебе пришел самый великий и сильный из народов; племя аварское неодолимо; оно способно легко отразить и истребить противников. И потому полезно будет тебе принять аваров в союзники и приобрести себе в них отличных защитников, но они только в таком случае будут в дружеских связях с Римской державой, если будут получать от тебя драгоценные подарки и деньги ежегодно и будут поселены тобой на плодородной земле»⁵⁶.

Многие историки считают, что такой «тон» аварского посланца и то, что Юстиниан, в конце концов, согласился предоставить аварам права федератов Римской империи, свидетельствует о «слабости» императора⁵⁷. Менандр Протектор, называя Юстиниана «старым и дряхлеющим», написал: «Быв решительно не в силах справиться с аварами, он пошел другими путями»⁵⁸. В частности, Юстиниан отправил самопровозглашенному аварскому кагану Баяну I (558-602) золото и серебро, разные драгоценные подарки и, по всей видимости, рассчитывал приобрести его дружбу⁵⁹.

Эдвард Н. Люттвак, к примеру подчеркивает: «На этот момент (558 г. – В. М.) в степном коридоре к западу от аваров были тюрки: утригуры и кутригуры, которые периодически угрожали византийским владениям в Крыму и вдоль черноморского побережья. Их возглавляли опасные славяне-анты, тогда как большая масса славян (склавинов) насаждала на границу по Дунаю... Авары действительно стали представлять собою значительную угрозу лишь поколение спустя, но в 558 или 560 г. решение рискнуть огромной армией и заранее согласиться на тяжкие потери для того, чтобы «вконец истребить» потенциального врага, который был скорее потенциальным союзником, полностью противоречило бы всем правилам византийского искусства управления государством. Ведь авары действительно атаковали, разгромили и подчинили утригуров, кутригуров, антов и многих славян»⁶⁰.

Правы ли Менандр Протектор и Эдвард Люттвак? Лишь отчасти. Как,

⁵⁶ Menander, 4 (См. также: *Excerpta de Legationibus gentium ad Romanos*, 1).

⁵⁷ Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 95.

⁵⁸ Menander, 4.

⁵⁹ Menander, 6.

⁶⁰ Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 95.

впрочем, и положено историкам. Каждый хронист, историк или аналитик рассматривает конкретные события с точки зрения избранной цели и методологии. Сначала принимается тезис (или гипотеза), а потом уже все необходимые факты выбираются из гущи событий прошлого. Так формируются доктрины, концепции и целые теории. Так же оформилось и превалирующее сегодня научное видение внешней политики Юстиниана Великого. Даже Л. Н. Гумилев не смог преодолеть влияния классической историографии⁶¹, начавшегося со слов Менандра Протектора о «старом и дряхлеющем императоре», «не захотевшем вконец истребить варваров-аваров».

Впрочем, подход Менандра Протектора очень информативен. Из сжатого небольшого сообщения мы можем получить гору интерпретаций, важных с точки зрения правовой истории.

Во-первых, древнегреческое словосочетание «к тебе пришел» не обозначает традиционно воспринимаемого значения «на тебя напал».

Во-вторых, речь о том, что «к тебе пришел самый великий и сильный из народов» вполне подходит для обращения любого регионального правителя к любому правителю государства. Это обычная формула, позволяющая, если не набить себе цену, то, по крайней мере, заявить во всеуслышание о народной гордости. Также, данное обращение вполне можно понимать как самоидентификацию аваров с жужанями, которые считали себя «правителями степи». вполне возможно, что провозглашение Баяном самого себя каганом аваров подразумевало в какой-то степени возрождение традиций Жужаньского каганата 330-552 гг. Почему же авары не могли считать себя правопреемниками великого политического образования, которое они с оружием в руках защищали во всех жужано-тюркских битвах? Обращение Кандиха – норма времени, обычная и соответствующая этикету международных отношений поздней античности. Оно ничем не отличается от словосочетаний, пафоса и полисемантической общности Атиллы с Приском Панийским в 449 г.

В-третьих, слова Кандиха «племя аварское неодолимо; оно способно легко отразить и истребить противников. И потому полезно будет тебе принять аваров в союзники и приобрести себе в них отличных защитников», – это *просьба* к Юстиниану *принять аваров в подданство*, а не грозное и дерзкое заявление о неизбежности аварских набегов. Посол кагана Кандих пришел к императору *попросить* официальный Константинополь «принять аваров в союзники и приобрести себе в них отличных защитников». вполне возможно, что такая просьба

⁶¹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 36-37.

Баяна родилась из общения с близлежащими народами Волго-Донского междуречья – сабирами, утригурами, аланами. Различные иранские, тюркские и славянские этносы Северного Причерноморья обладали *правом foedus*, позволявшим претендовать на поддержку императора во внешних войнах, а также позволявшим жить относительно безбедно благодаря поддержке золотом, драгоценностями, шелком и другими ценными подарками, постоянно присылаемыми из Константинополя.

Да, в подавляющем большинстве случаев, предоставление восточноримским императором *lex foedus* какому либо варварскому племени означало, что Византия покупает союзников. Однако, такая покупка вводила конкретное племя новоявленных федератов в сферу действия римского публичного права⁶². Вождь племени признавался «рексом» (королем) или «дуксом» (правителем) и получал статус гражданина, мог быть допущен к персоне императора со своими советами, предложениями и, де-юре, становился частью правящей верхушки Восточной Римской империи.

Рекс или дукс племени федератов давал также личную клятву пожизненной верности императору, признавал себя его подданным и объявлял о пожизненной готовности воевать за Византию там, куда племя федератов пошлют. В отдельных случаях присягу приносило целое племя, в более масштабных случаях (так было с готами 332 г., гуннами 449 г. или аварами 558 г.), за народ говорил «рекс» (каган Баян I). Придерживаясь режима полной и постоянной боевой готовности в пользу империи, племя федератов обязывалось выполнять приказы византийских генералов, допускало на своей территории проповедь ортодоксальных священников Константинопольского патриархата (формально это мог быть любой другой ортодоксальный патриархат империи, но, за исключением арабских земель, речь всегда шла о патриархате Нового Рима). Взамен, племя федератов просило от императора того, что Менандр Протектор называет «неслыханной дерзостью» из уст Кандиха: «И потому полезно будет тебе принять аваров в союзники и приобрести себе в них отличных защитников, но они только в таком случае будут в дружеских связях с Римской державой, если будут получать от тебя драгоценные подарки и деньги ежегодно и будут поселены тобой на плодородной земле»⁶³.

В таком выражении аварского посла не было никакой «дерзости». Это была обычная позднеантичная просьба варварского вождя к правителю большой и

⁶² Кулаковский Ю., Сони А. Введение. Аммиан Марцеллин. История. Вып. 1. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1906. С. XXXII.

⁶³ Menander, 4.

правосуб'єктної держави. Варвари просились на військову службу к візантійському імператору і заздалегідь оговаривали плату за свій меч. Конечно же, они действовали как наёмники – наёмная военная сила, обязывавшаяся признать императора Византии пожизненным доминусом, если он будет платить им плату и если он обяжется учитывать их интересы. Не стоит забывать, что статус федератов (режим *lex foedus*) являлся обоюдовыгодным договором римского императора и варварского племени о соблюдении взаимных интересов⁶⁴. Император признавался верховным правителем варварским племенем, а племя получало равные права в пределах Восточной Римской империи и денежно-материальные гарантии безбедного и привилегированного существования, вплоть до обязанности официального Константинополя поставлять варварам продовольствие. Соответственно, если клялся вождь племени (иногда и все воины племени), то клялся в верности новому договору и сам император, желавший получить власть над очередным народом⁶⁵. Таким образом, мы не видим ничего дерзкого и вызывающего в этом пассаже из речи посла Кандиха к Юстиниану.

Уже в 559 г. Аварский каганат был признан Восточной Римской империей на уровне *regnum*, а сами авары получили статус федератов⁶⁶ и позволение поселиться в Волго-Донском междуречье⁶⁷. Так они стали частью правового поля Нового Рима и не могли более подвергаться набегам со стороны других провизантийских племен-федератов Северного Кавказа.

Итак, создание Аварского каганата длилось более года и заняло период с 558 по 559 гг. Баян I (558-602), правивший аварами почти 45 лет, возглавил это политическое образование на законных основаниях – как рекс федератов. Соответственно, его титул «каган», который он возводил к жужаньским традициям монгольской степи, легализовался византийским законодательством⁶⁸. Юстиниан Великий (527-565) закрепил власть аварского

⁶⁴ Кулаковский Ю., Сони А. Введение. Аммиан Марцеллин. История. Вып. 1. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1906. С. XXXII.

⁶⁵ Политический контекст: Яценко А. С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. Т. 2. М.: Книжный дом «Либроком», 2012. С. 410.

⁶⁶ Menander, 5.

⁶⁷ Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. II. 518-602 гг. СПб.: Алетейя, 1996. С. 192-193.

⁶⁸ А. Ю. Митрофанов относит получение Баяном титула «кагана» ко времени поднепровской экспансии авар – к 560 г.: Митрофанов А. Ю. Аварский каганат как политический феномен языческого этно-религиозного контекста развития Христианской Ойкумены. Христианское чтение. 2016. № 6. С. 367.

кагана Баяна I над всеми племенами междуречья Волги и Дона. Помимо сабиров, хазар, остатков аланов, ключевую силу аварского владычества составили утригуры – восточнобулгарское кочевое племя⁶⁹. Их памятники, представленные курганами сухановской археологической культуры, можно найти преимущественно на землях Приазовья⁷⁰. Это свидетельствует о том, что потенциальная власть аварского кагана распространилась от среднего течения Волги до Боспора Киммерийского (Керчи), являвшегося форпостом Восточной Римской империи в регионах Азовского и Черного морей⁷¹.

Границы Аварского каганата оставались более-менее стабильными в течение десятилетия (558-568 гг.). Власть Баяна над сабирами и аланами была весьма эфемерной и, по всей видимости, выражалась во взаимных знаках уважения и признания⁷². Вероятно, что сабиры и аланы должны были платить аварскому кагану дань. Это вынуждало их совершать постоянные походы в персидское Закавказье.

Мы приходим к еще одному факту, на наш взгляд, подтверждающему принадлежность Аварского каганата к публично-правовой сфере действия римского права. Ни одно из племен, вошедших в состав Аварского каганата, вплоть до 580-го года, ни разу не напало на византийскую часть Закавказья. Наоборот, подконтрольные аварам волго-донские и северокавказские племена совершали частые грабительские походы в Перс-Армению и на земли Иранского Азербайджана. От них страдало преимущественно Прикаспийское побережье Эраншахра. Именно против кочевников, находившихся в юрисдикции аварского кагана Баяна, Хосров Ануширван (531-579) в 550-е гг. собрался строить Большую Кавказскую стену. Известно, что по условиям Пятидесятилетнего мирного договора между Юстинианом и Хосровом (562 г.), Восточная Римская империя обязывалась финансировать строительство укреплений и стен вдоль Южного Кавказа, а также обустроить большую

⁶⁹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 36-37.

⁷⁰ Комар А. В. Памятники типа Суханово: к вопросу о культуре булгар Северного Причерноморья 2-й половины VI – начала VII в. *Сугдейский сборник*. Вып. III. Киев-Судак, 2008. С. 87-117.

⁷¹ О завоевании аварами кочевий утригуров, аланов, сабиров говорит и Менандр: *Menander*, 5.

⁷² Сообщение о федератском положении савиров в правовом поле Восточной Римской империи: *Ioannis Malalae Chronographia*, XVIII. Также см. дет.: Мишин Д. Е. *Хосров I Ануширван (531–579), его эпоха и его жизнеописание и поучение в истории Мискавейха*. М.: Институт востоковедения РАН, 2014. С. 561, 568, особенно – 626.

Дербентскую стену (современный Дагестан), уходящую далеко в воды Каспийского моря⁷³. Эти шаги должны были остановить продвижение северокавказских номадов вглубь Персидского Азербайджана и не допустить в дальнейшем объединения аварских ордынцев-федератов и византийцев на землях Перс-Армении⁷⁴.

Требование Хосрова Ануширвана, чтобы все персидские укрепления против племен Северного Кавказа и Донской степи строил именно Юстиниан Великий на деньги византийских налогоплательщиков, на наш взгляд, прямо свидетельствует о политическом контроле официального Константинополя⁷⁵. Их походы и грабительские вторжения осуществлялись по указке восточноримских императоров – как до прихода аваров на Волгу, так и после учреждения Юстинианом Великим Аварского каганата в 558-м году.

Неправильно воспринимать Аварский каганат в качестве самостоятельного и независимого государства. Если тюрки, руководимые династией Ашина, изгнания аваров из Азии в течение 554-558 гг., рассматривали дружинников Баяна как опасный осколок жужаньской орды, то византийцы после 558 г. видели в аварах федератов (то есть, «подданных»). В 558 г. ирано-византийский конфликт переживал свой пик и Юстиниан понимал, что укрепление позиций на Волге и Дону позволит восточным римлянам осуществлять успешные диверсионные операции в персидском тылу. Дербентский проход в современном Дагестане издавна позволял варварским племенам безнаказанно вторгаться на Иранское нагорье, регулярно пополняя богатства донских и поволжских кочевников. В пользу нашего утверждения говорит то, что племена тюркского и иранского происхождения, жившие к востоку от Азовского моря, не видели выгоды во вторжениях в Восточную Римскую империю.

Во-первых, восточноримские города-полисы Северного Причерноморья, включая Боспор Кимерийский (Керчь) были совсем рядом и обладали хорошо

⁷³ Непосредственным строительством должны были заниматься персы, что записывалось первым пунктом в текст Пятидесятилетнего мирного договора 562 г.: Мишин Д. Е. *Хосров I Ануширван (531–579), его эпоха и его жизнеописание и поучение в истории Мискавейха*. С. 539. Дет.: Дмитриев В. А. *Борьба Римской (Византийской) империи и Сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III–VII вв.)*. Псков: ПГПУ, 2008. С. 91.

⁷⁴ Как и восточные римляне, персы называли в своих хрониках аваров или болгар «гуннами»: Мишин Д. Е. *Хосров I Ануширван (531–579), его эпоха и его жизнеописание и поучение в истории Мискавейха*. С. 246.

⁷⁵ Дмитриев В. А. *Борьба Римской (Византийской) империи и Сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III–VII вв.)*. Псков: ПГПУ, 2008. С. 91.

укрепленными стенами и достаточно умелыми военными контингентами. Местное римское население умело как дружить, так и воевать с грабителями-кочевниками, что делало их менее уязвимыми, в сравнении с персами. Да и Юстиниан Великий не ослаблял причерноморские контингенты во время противостояний с Хосровом Ануширваном⁷⁶. Напротив, боевые подразделения в Северном Причерноморье всегда были стратегической заботой правительства Восточной Римской империи и археологические раскопки убедительно подтверждают это. Персы же, в свою очередь, воевали с византийцами в Лазике (Грузия), Месопотамии, Сирии, Аравии, что делало их уязвимыми в крутых горных проходах Кавказа. Небольшие армянские и азербайджанские дружины, подконтрольные Хосрову, часто даже сопутствовали проходу кочевников в Иран и потом, по дороге назад, снимали с них «таможенный сбор», заставляя делиться награбленным. Соответственно, донские и кавказские кочевники предпочитали дружить с Восточной Римской империей, которая одна только могла помочь им своими боспорскими и крымскими подразделениями в извечном противостоянии с находившимися на другой стороне Каспийского моря кровными врагами (огузами, позже – печенегами, теперь – туркменами). Персия же считалась врагом, покровителем огузов, поскольку её культурное и политическое влияние в огузских кочевьях туркменской и казахской степи надо признать неоспоримым фактом (как в парфянский, так и в сасанидский периоды)⁷⁷. Кроме того, грабя персидский Прикаспий, кавказские и донские варвары-кочевники могли рассчитывать на поддержку целой армии восточных римлян, постоянно сосредоточенной вдоль персидской границы. Со всех сторон, дружить и быть союзниками являлось обоюдовыгодным и для византийцев и для кочевников к востоку от Азовского моря.

Во-вторых, великая река Дон традиционно разделяла кочевников Восточной Европы и Азии не только географически, но и политически⁷⁸. Политическое разделение, на наш взгляд, гораздо важнее. Не секрет, что завоевание гуннами земель готов в пределах современной Украины (376 г.) привело в Северное Причерноморье огромное количество различных кочевых народов, ранее проживавших в Волго-Уральском междуречье. Эти народы, ранее считавшие своими врагами номадов казахской степи (предков огузов), а также традиционно

⁷⁶ Интересные подтверждающие сведения: *Procop. BG. IV. 5-10.*

⁷⁷ Pourshariati Parvaneh. *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran.* London and New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2008. 553 pp.

⁷⁸ *Procop. BG. IV. 6.*

воевавшие с прикаспийскими аланами, были передовым отрядом гуннской конницы во время вторжений в Византию 408 г. и во время Западного похода Аттилы 451-452 гг. До нашего времени дошли их «сборные» этнонимы – кутригуры (западные булгары) и утригуры (восточные булгары). Вместе булгарские племена именовались «оногурами» (многие исследователи видят в этом названии зарождение понятия «угры»).

Смерть Аттилы в результате предательства (453 г.) развалила плохо скрепленный Гуннский конфедеративный союз. Гуннская элита подверглась резне со стороны ближайших союзников – германцев из племен гепидов, лангобардов и остготов. Они разделили между собою Западную и Восточную Паннонию, Дакию, Мезию. В частности, восточноримский император Маркиан (450-457) предоставил остготам *lex foedus* на ранее гуннскую Западную Паннонию. Также часть готов получила статус федератов в устье Днепра, на Днестре и в Крыму⁷⁹. Однако, их безопасность подвергалась постоянным испытаниям со стороны булгарского тюркоязычного племени кутригуров, получившего от гуннов в наследство Северное Причерноморье – от Ольвии до Дона⁸⁰.

Византийские хронисты начинают постоянно упоминать о кутригурах в 469-488 гг. Известно, что около 463 г. некие «булгарские» племена разгромили остатки гуннской элиты в Приднепровье⁸¹. Украинская степь стала достоянием живших до 376 года, в Поволжье и в астраханской степи, кутригуров и утригуров⁸². Однако, естественная граница по Дону и, еще больше, различие экономических интересов кочевников Приазовья и Поднепровья, привели к нарастанию конфликта между двумя ветвями одного булгарского народа⁸³.

⁷⁹ Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. *Крымские готы страны Дори (середина III – VII вв.)*. Симферополь: Антиква, 2017. С. 300-302.

⁸⁰ Филиппчук Ярослав. *Rex Avarica vs Rex Bulgarica (к вопросу о границах авар и болгар в Европе в VI – IX вв.)*. *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Част 1. Велико Търново, 2020. С. 390-391.

⁸¹ Казанский М. М. Древности степных кочевников постгуннского времени (середина V – середина VI в.) в Восточной Европе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2020. Выпуск XXV. С. 116.

⁸² Лаврів П. І. *Історія Південно-Східної України*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1996. 192 с.

⁸³ Комар А. В. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. *Судейский сборник*. Вып. 1. Киев-Судак, 2004. С. 169-200.

Предполагаем, что утригуры получили *lex foedus* на прилегающие степи к византийскому Приазовью еще в годы правления Маркиана (450-457)⁸⁴. Тогда же, по всей видимости, в пределах кочевий утригуров начало распространяться халкидонское ортодоксальное христианство⁸⁵. Археологические находки показывают достаточно высокую степень концентрации христианской утвари в Донских и Северокавказских степях на грани V и VI вв.

В отличие от своих восточных родственников, избавившихся в 463 г. от правления мелких князьков-гуннов (видимо из династии Аттилы), приднепровские кутригуры не получали *lex foedus* на владение бывшими готскими и гуннскими землями Северного Причерноморья⁸⁶. Восточная Римская империя рассматривала их как бунтовщиков, незаконно поселившихся в пределах Скифии. А поскольку, после распада Гуннского политического союза в 454 г., Византия в этом регионе была защищена, германоязычными федератскими *regnum* гепидов, лангобардов и остготов⁸⁷, то и не существовало необходимости заключать договоров с кочевниками-кутригурами.

Так, к примеру, остготы, служившие в гуннском войске с 376 по 454 гг., изрядно обучились всем кочевническим приёмам ведения боя. Они стреляли верхом на полном скаку и в полном развороте из составного лука с обратным изгибом, они предпочитали пешим сражениям кавалерийские, они знали все обычаи степняков и преимущественно владели различными тюркскими диалектами. Степная скотоводческая жизнь была нормальной в среде остготов⁸⁸. Весь этот перечень военных умений и достоинств сослужил им хорошую службу. Начиная с договора о праве *foedus* на Западную Паннонию (455 г.), после переселения под руководством династии Амалов большей части племени

⁸⁴ *Agath.*, V. 11.

⁸⁵ Четвертый Вселенский Халкидонский Собор, осудивший и несториан, и особенно монофизитов, состоялся в 451 г. – в начале правления императора Маркиана, предшествуя разгрому Маркианом гуннской ставки в Западной Паннонии (452 г.) и распаду созданной Аттилой Европейской Гуннии. См. также: Уманец А. Н., Шевченко Ю. А. Появление раннего христианства III-VII вв. в Северном Причерноморье. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 3. К., 2010. С. 60-67.

⁸⁶ Именно из-за этого, по мнению хрониста Агафия Миринейского, в дальнейшем обострился конфликт между двумя частями одного оногурского народа – утригурами и кутригурами. «Кутригуры завидовали утригурам».

⁸⁷ *Procop. De Aedificiis*, III, 7. 13.

⁸⁸ По сути, остготы (гравтунги) были единственными кочевниками в большой семье германоязычных народов позднеантичной Европы.

в пределы балканских провинций Византии (472 г.)⁸⁹, остготы более чем на полвека стали основной действующей силой в политической жизни Восточной Римской империи. Политика императоров Зенона (476-491) и Анастасия I (491-518) в Центральной и Восточной Европе сводилась к лавированию среди интересов различных германоязычных племен-федератов и к обеспечению остготских позиций. Когда в 493 г. остготы взяли под контроль Италию, эти политические игры сместились западнее, но не прекратили учитывать германские интересы. Так, византийский наместник Западных провинций Римской империи Теодорих Великий (493-526), являвшийся королем федератов-остготов еще с 473 г., получил от официального Константинополя обязанность контролировать не только всю Италию и Сицилию⁹⁰, а также руководить всеми западными провинциями, но также обязанность перманентно обеспечивать императорский суверенитет на огромном пространстве Далмации, Паннонии, Норика, Реции. Соответственно, Теодорих Великий являлся посредником между восточноримским императором и рексами гепидов, лангобардов, баваров, тюрингов, саксов. Хотя территориальные полномочия Теодориха Великого отнимали больше внимания официального Константинополя, нежели политическая обстановка в Дунайско-Днепровском междуречье, эти земли, однако, также считались частью Восточной Римской империи. Их администрирование возлагалось на Тирас, Ольвию, Херсонес⁹¹. Если управление всеми варварскими королевствами Западной и Центральной Европы Зенон Исавр (476-491) и Анастасий I (491-518) отдали большой остготской армии, имевшей ставку в Италии и руководимой опытным готско-византийским политиком и патрицием Теодорихом Великим, то управление не меньшим по площади пространством Восточной Европы, от Дуная и до Дона, формально принадлежало малоизвестным и небольшим, хотя и хорошо вооруженным, полисным контингентам причерноморских городов⁹². Именно дуксы этих городов (в первую очередь Тираса, Ольвии, Херсонеса, Боспора) считались

⁸⁹ Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. М.: Центрполиграф, 2015. С. 51.

⁹⁰ *Iord. Get.*, 292. Об этом же и *Anon. Vales.*, XI, 49. Также: *Anon. Vales.*, XI, 53 et XII, 57.

⁹¹ Богуславский Г. С. Белгород – Акджа Керман – Апокастро (очерк истории и археологии средневекового города). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины)*. Одесса: Одесский археологический музей НАН Украины, 2013. С. 757.

⁹² Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. *Крымские готы страны Дори (середина III – VII вв.)*. Симферополь: Антиква, 2017. С. 300-307.

формальними наместниками Восточной Римской империи в Северном Причерноморье⁹³. По своему усмотрению они получали право заключать локальные союзные соглашения с готскими колониями, оставшимися здесь со времен Аттилы. Таким образом, необходимость союзного соглашения с кутригурами являлась ничтожно малой и, как казалось многим константинопольским чиновникам, не требовала особого внимания. Отдельно следует заметить, что орда кутригуров, рассеянная по всей украинской степи, в отличие от утригуров, сконцентрировавшихся в больших кочевьях на Дону, видимо не впечатляла византийских дуксов своей многочисленностью.

В 518 г. на константинопольский престол вступил Юстин I (518-527), сделавший византийскую политику разнообразной и многовекторной. Около 519 г. он достиг пика дружбы с Теодорихом Великим и в очередной раз услышал из уст западноевропейского наместника клятву верности⁹⁴. В то же время, Юстин установил дипломатические контакты с кутригурами. К тому времени кутригуры часто вступали в пограничные конфликты с Восточной Римской империей в Приднестровье и Подунавье, но, видимо, всегда терпели поражения от федератов-готов. Настало время принять кутригуров под юрисдикцию восточноримского императора.

Параллельно, в конце 519 г. Юстин I (518-527) принял посольство также и от утригуров. Поскольку, волго-донские племена утригуров получили *lex foedus* еще от Маркиана в 450-е гг.⁹⁵, к 519 г. они уже подверглись христианскому влиянию Боспора Киммерийского и, по всей видимости, принадлежали к Боспорскому епископству⁹⁶. Будучи составной частью Константинопольского патриархата, подчиненные утригурскому вождю федераты Северного Кавказа и Приазовья, юридически входили в состав Восточной Римской империи. Де-юре они не обладали самостоятельностью, суверенитетом и какой-либо правосубъектностью. В ходе всех конфликтов между Ираном и Византией, сасанидские шахиншахи, включая Хосрова Ануширвана (531-579) всегда

⁹³ Там же. С. 303-305.

⁹⁴ Хизер Питер. *Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть*. С. 120.

⁹⁵ Выстраиваем предположение по фразе Агафия Миринейского: «Утригуры и кутригуры считались могущественными и были знамениты до времени императора Льва Великого (457-474) и живших в то время римлян», – *Agath.*, V. 11.

⁹⁶ Шевченко Ю. Ю., Уманец А. Н. О времени учреждения и существования Готской митрополии. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 4. К., 2011. С. 78-84.

жаловались на походы донских и северокавказских степняков именно византийскому императору. Эти походы постоянно становились предметом дипломатических переговоров и обсуждений. В конце-концов, согласно нормам Пятидесятилетнего мира 562 г., окончившего три масштабные ирано-византийские войны времен Юстиниана Великого, именно Восточная Римская империя обязывалась принять меры к прекращению закавказских походов кочевников, а также должна была профинансировать строительство и восстановление всех пограничных укреплений Эраншахра на Кавказе⁹⁷. Эта норма – главный аргумент в поддержку нашего утверждения. И необходимо признать, что с правовой точки зрения она неопровержима.

Детали переговоров Юстина I и утригуров неизвестны. Однако, мы знаем об итогах. Вся территория «Булгарии» – от среднего течения Днестра и до Волги признавалась Восточной Римской империей единым политическим образованием под названием *Patria Onoguria*⁹⁸. Византийский император становился верховным сюзереном Оногурии и всех булгарских племен⁹⁹. Он предоставлял политические полномочия от своего имени наместнику, предположительно из кутригурского рода, который должен был возглавить утригурскую орду и подчинить поднепровские кочевья кутригуров. Таким наместником был Грод (520-534), получивший звание византийского архонта и статус чиновника Восточной Римской империи¹⁰⁰.

Император Юстиниан Великий (527-565) пошел еще дальше, начав править в разгар так называемой «Иберийской войны» с персами (526-532 гг.), приведшей в итоге к очень недолгому «вечному миру» 532 г. с Хосровом Ануширваном (531-579). Понятно, что кровопролитная борьба вдоль длинной границы Византии и Персии требовала поддержки со стороны Северного Кавказа. Он немедленно подтвердил статус *Оногурского архонства* в составе Восточной Римской империи и вызвал её архонта Грода (520-534) в Константинополь на личную аудиенцию. По итогам личных переговоров, в начале 528 г. Юстиниан Великий стал крестным отцом архонта Грода. Тот, в свою очередь, принял христианство

⁹⁷ Дмитриев В. А. *Борьба Римской (Византийской) империи и Сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III-VII вв.)*. Псков: ПГПУ, 2008. С. 91.

⁹⁸ *Agath.*, V. 11.

⁹⁹ См. контекст: Иловайский Д. И. *Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю: с присоединением вопроса о гуннах*. М., 1882. С. 233-234.

¹⁰⁰ Уманец А. Н., Шевченко Ю. А. *Появление раннего христианства III-VII вв. в Северном Причерноморье. Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 3. К., 2010. С. 61.

ортодоксального обряду и получил назначение дуксом Боспора Киммерийского¹⁰¹. За это Грод обязывался объединить всю Оногурию, от Волги до Днестра, под скипетром восточноримского императора, а также должен был организовать кавказский фронт против персов¹⁰².

Целых шесть лет (528-534) архонт Грод занимался христианизацией Оногурии. Византия передала Гроду для основания его двора город Боспор, где Грод постоянно находился в окружении римских центурионов¹⁰³. Большой боспорский гарнизон являлся опорой епископства и подспорьем христианизационной политике архонта. Оплот его власти разместился в старых греко-римских колониях Керченского полуострова и Тамани. Постепенно Грод усилил позиции вокруг Азовского моря и в устье Дона. Он получил право изготовления собственной серебряной монеты, производившейся из остатков гуннских драгоценных идолов и сакральных изображений кочевников-тенгриан¹⁰⁴. Серебрянные реликвии гуннов превращались в византийские монеты, заполнив окрестности Меотиды (Азовского моря) к 530 г.

Уже в начале 534 г. утригурские жрецы выступили против насильственной христианизации, осуществляемой архонтом Гродом и совершили переворот. Грод был убит, а византийская стража в Боспоре перебита. Город с окрестностями перешел во власть Мугериса¹⁰⁵.

Уверены, что обычная датировка правления Мугериса (он же Мугел), относящая годы его «архонтства» к 528-530 гг. в корне неверна. Хотя хроники четко указывают на 528-530 гг., мы должны понять, что сам факт свержения Грода мог состояться явно не раньше 534 г.¹⁰⁶ Для того, чтобы провести серьезную религиозную реформу, изготовить большое количество монет (теперь мы их находим в археологических кладах), уничтожить традиционно чтимых булгарами-тенгрианами гуннских идолов – необходимо время. Большинство историков

¹⁰¹ Войтович Л. С. *Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2009. С. 77.

¹⁰² Артамонов М. И. *История хазар*. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 89.

¹⁰³ Подробности: *Ioannis Nik. Chron.* 110. 66-69; *Mal. Chron.* 18. 14; *Theoph. Chron.* 175, 176; *Cedr. Hist.* 367, 368; *Ps.-Dion. Chron.* 845.

¹⁰⁴ Артамонов М. И. *История хазар*. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 89.

¹⁰⁵ *Mal. Chron.* 18. 14; *Theoph. Chron.* 176; *Cedr. Hist.* 367.

¹⁰⁶ Хронологическая дискуссия: Храпунов Н. И. О взаимоотношениях Боспора и Византии при Юстиниане I. *Vita Antiqua*. 2003. № 5-6. С. 173-174.

относит, соответственно, правление Грода к 520-528 гг., подстраиваясь под датировку правления Мугериса. Но искусственность такого подхода очевидна, поскольку некоторые хронисты сообщают о том, что Мугерис руководил утригурами в 528-530 гг., а Грод – в 520-534 гг. Здесь может быть речь также и о том, что Мугерис захватил власть в Боспоре на время (только на время поездки Грода в Константинополь). В свою очередь, Грод вернулся на Меотиду через два года и, будучи крещеным, сопровождаемый византийским войском, уничтожил узурпатора Мугериса. Такой подход может быть вполне приемлемым. Но он не учитывает убийство Грода гуннскими жрецами – религиозные гонения против христиан в утригурской части Оногурии, таким образом, не могли начаться в 528 г. Следовательно, оставляя лазейку условности хронографирования, нужно взять за основу наследственность «Грод-Мугерис-Сандил». Да и факт отъема Боспора в утригуров, учиненный Юстинианом Великим именно в 534 г., поддерживает высказанную именно нами версию хронологии.

Мугерис не только запретил отправление христианского культа, но и, подобно Митридату Евпатору, провозгласил себя «*басилевсом Боспора*», этого Юстиниан конечно же не мог стерпеть¹⁰⁷. В том же 534 году несколько тысяч византийских дружинников прибыли на Керченский полуостров, где одним своим видом испугали утригурское войско. В результате, Мугерис потерял власть, а утригуры вновь признали сюзеренитет Восточной Римской империи¹⁰⁸.

Вероятно, не позже осени 534 г. согласовался новый *lex foedus* для утригуров. Архонтом *Patria Onoguria*¹⁰⁹ Юстиниан назначил Сандила¹¹⁰. Территория Оногурии уменьшалась за счет Боспора Киммерийского, отнимавшегося императором в «личное владение», как компенсация за убийство языческими жрецами Грода. Боспор Киммерийский должен был стать полностью христианским городом, без языческих влияний¹¹¹. В этом Юстиниан видел залог укрепления византийской власти на территории Северного Причерноморья.

¹⁰⁷ Thompson E. A. *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin, 1982. P. 243.

¹⁰⁸ Болгов Н. Н. Боспор Византийский: очерки истории. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 1998. Вып. 6. С. 116-117.

¹⁰⁹ Дословный перевод термина: «Оногурское Отечество».

¹¹⁰ *Agath.*, V. 12. Вот как Агафий Миринейский пишет о Сандиле: «некто по имени Сандилх, гунн, вождь этого племени, был другом римлян и их союзником. Поэтому император относился к нему с благосклонностью, почитал его и часто посылал ему подарки. Кутригуры же были обойдены и оскорблены явным пренебрежением».

¹¹¹ *Malala*, 481.

Именно после 534 г. проведены репрессии против тенгрианства и против традиционного эллинистического язычества – от Тираса в устье Днестра до Боспора. Чисткам подверглись Ольвия и, особенно, Херсонес Таврический¹¹². Кроме того, высадив боспорский контингент византийских воинов на Керченском полуострове, Юстиниан Великий поручил ему оккупировать весь Крым (Тавриду) и Таманский полуостров¹¹³. Следовательно, к началу 535 г. мы можем констатировать полный переход Крыма и Тамани в собственность Юстиниана Великого. Здесь особенно важно сослаться на огромное количество археологического материала, подтверждающего эту гипотезу. (Впрочем, ни подтвердить, ни опровергнуть документально нашу версию невозможно из-за отсутствия должного количества письменных источников по истории византийского Северного Причерноморья. По всей видимости, богатые архивы и библиотечные собрания Боспора, Херсонеса и Тираса затерялись в вихре описываемых событий).

К слову, именно эти племена утригуров и кутригуров в 679 г. привел на фракийские земли каган Аспарух – основатель балканской Болгарии. Следовательно, именно в Северном Причерноморье и, особенно, в Приазовье в течение 455-679 гг. формировалась этническая, политическая, экономическая и военная сила, составившая основу так называемого «Первого Болгарского царства» (составной части Византии и одновременно её стратегического врага в течение 679-1018 гг.)¹¹⁴. Можем смело утверждать, что в лице этого «Первого Болгарского царства» (679-1018 гг.) была восстановлена традиция отношений Восточной Римской империи и волго-уральских кочевников, унаследованная болгарами от их непосредственных политических предков – гуннов Аттилы (434-453) и аваров Баяна I (558-602)¹¹⁵. В то же время, не надо забывать, что термин «царство» есть условным обозначением, используемым по умолчанию болгарскими историками и их симпатизантами¹¹⁶. В значительной степени, понятие «Первое

¹¹² Ibid.

¹¹³ Procop. ВР., II. 3. 40.

¹¹⁴ Runciman Steven. *History of the First Bulgarian Empire, 482-1019*. London: Bell, 1930. 337 pp.

¹¹⁵ Златарски Васил. *История на Българската държава през средните векове. Том 1. Часть 1*. София: Захарий Стоянов: Св. Климент Охридский, 2007. 486 с.

¹¹⁶ Об условности см. терминологический экскурс: Люттвак Эдвард Н. *Стратегия Византийской империи*. С. 197-200. Отражение болгарского националистического дискурса в польской монографии: Wasilewski T. *Historia Bułgarii*. Wrocław: Ossolineum, 1988. 163 s.

Болгарское царство» является искажением действительности, поскольку в течение целого периода своего существования, Болгария считалась вначале «объединением кочевников-федератов», а потом простым «архонтством». Кроме того, так называемые «цари» болгар исторически всегда подчинялись официальной власти восточноримского императора. Так было даже в условиях вооруженной конфронтации между болгарскими ордынцами и византийской армией. На большее мог претендовать только «князь» (архонт в восточноримской терминологии) Симеон Болгарский (893-927). Но его случай уникален. В 916 г. Симеон Болгарский провозгласил себя «императором римлян», вплоть до своей смерти в 927 г. претендуя на императорские полномочия и владение не столько Болгарией и Элладой, сколько Константинополем и всей Малой Азией¹¹⁷. Крах мечты оккупации Константинополя и присвоения болгарам целой Римской империи связан с именем восточноримского императора Василия II Болгаробойцы (976-1025), осуществившего геноцид болгарского населения (1014-1018 гг.) и вернувшего в состав Византии Фракию, пребывавшую на правах обычной провинции вплоть до 1204 г.

Главной проблемой *Patria Onoguria*, с момента попытки ортодоксальной христианизации Юстинианом Великим (528 г.) была впрочем не предательская политика языческих жрецов. На самом деле, с большой долей вероятности, мы можем утверждать, что ни Грод (520-534), ни Мугерис (534), ни новоназначенный Сандил (534-559) не могли распространить влияние утригурской орды на кутригурские кочевья (к западу от реки Северский Донец)¹¹⁸. Вполне вероятно, что на Днестре приказы оногурских архонтов, считавшихся восточноримскими императорами владыками булгар, уже не действовали.

Одновременно с Боспорским кризисом 534 г. и передачей Юстинианом архонства Сандилу, кутригуры, верные степному мировоззрению и слабо поддававшиеся христианизации, избрали по тенгрианскому обычаю племенного вождя – Киниалона (534-551)¹¹⁹. Этот Киниалон был воспринят в Восточной Римской империи как бунтовщик, ослушавшийся императорских приказаний. Свою роль сыграли также жалобы утригуров. В 534-551 гг. состоялось несколько больших войн между братскими племенами кутригуров и

¹¹⁷ Статакопулос Дионисий. *Краткая история: Византийская империя*. Пер. с англ. И. В. Никитиной. М.: КоЛибри, 2020. С. 159-160.

¹¹⁸ Одна из важных причин, на наш взгляд, правильно подмечена Агафием Миринейским: *Agath.*, V. 12.

¹¹⁹ Общий фон происходившего: Wasilewski T. *Historia Bulgarii*. Wrocław: Ossolineum, 1988. 163 s.

утригуров. В итоге, Юстиниан Великий каждый раз помогал утригурам побеждать кутригуров, часто используя германцев-гепидов, контролировавших Дакию и в некоторых районах смыкавшихся с византийскими пограничными заставами Бессарабии и Поднестровья¹²⁰.

Находившиеся в добрых отношениях с гепидами причерноморские федераты-готы громили кутригурские кочевья и уводили в рабство семьи кутригурских воинов именно тогда, когда сами кутригуры пытались громить и поработать утригуров в Приазовье. Умелый подход официального Константинополя посеял кровную вражду между германцами и кутригурами. Последние в 551 г. собрали 12-тысячный отряд под командованием Киниалона и вторглись в *regnum* гепидов на территории Дакии для помощи гепидской знати в противостоянии лангобардам¹²¹. Боевые действия кутригуров в Дакии и Паннонии (551 г.) велись жесточайшим образом и направлялись на физическое уничтожение лангобардов. Интересно, что война подготовлялась Киниалоном в тот момент, когда основная часть боеспособных федератов-лангобардов сражалась против остготов Тотилы (541-552) в Италии, Норике и Далмации. В связи с таким совпадением некоторые историки даже предполагают установление секретной дипломатической связи между Тотилой и Киниалоном около 549-550 гг.¹²². Вполне возможно, что так и было. Тем более, что Киниалон не просто разорил селения и деревянные крепости лангобардов в Паннонии и Дакии, но и пересек Дунай, опустошив византийскую провинцию Верхняя Мезия¹²³. Кутригурская орда дошла до Наисса, превратив все

¹²⁰ Иордан четко обозначил гепидов федератами Восточной Римской империи: *Iord., Getica*, 264. Подчеркнем, что отношения между гепидами и восточными римлянами не всегда были очень теплыми, но, несмотря на наличие трений, официальный Константинополь никогда не отказывался от сюзеренитета над *regnum* гепидов. Кроме того, в 552 г. гепиды и лангобарды сошлись в страшной битве близ Асфельда (недалеко от Сирмия), где погибло с обеих сторон около 60 тыс. чел. Несмотря на жуткое поражение гепидов, сразу же после битвы Юстиниан провел переговоры с элитами гепидов и лангобардов и ввел обязательный «десятилетний мир». Этим Юстиниан спас гепидов и продлил им жизнь почти на 15 лет.

¹²¹ Гепиды пригласили кутригуров как основную ударную силу в войне с лангобардами, мотивируя кочевников возможностью ограбить лангобардские поселения.

¹²² Отсюда становится понятным похолодание в отношениях Юстиниана Великого с его гепидскими подданными.

¹²³ Артамонов М. И. *История хазар*. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 95.

поселения на своем пути в руины.

Юстиниан, понимая, что кутригуры вплоть до стен Константинополя не встретят на всем фракийском направлении достойного сопротивления, отправил посольство в приазовскую ставку утригуров с просьбой к архонту приазовских федератов о помощи¹²⁴. Посольство для убедительности использовало большое количество золотых солидов и другие драгоценности, включая китайский шелк и оружие. Архонт Сандил (534-558) собрал утригурскую орду и атаковал незащищенные кочевья кутригуров в Днепро-Донском междуречье. Разгром был полным, большинство семейств воинов попали в рабство¹²⁵. Получив известие о таком развитии событий, Киниалон (534-551) быстро вернулся назад и вскоре умер. Таким образом, Юстиниан, используя верных федератов Сандила, спас Фракию от кутригуров руками их же собратьев-утригуров. Помог ему в этом именно правовой режим *foedus*, возможность влиять на утригурского архонта и контролировать его решения.

Так или иначе, 551-й стал не только годом победы византийцев над кутригурами, но и годом начала семилетней войны (551-558 гг.) между двумя ответвлениями булгар¹²⁶. Война с переменными успехами длилась до 558 г. – прихода авар в Волго-Донское междуречье. Гибель Киниалона возвела в ранг вождя кутригуров савирского багадура Забера, принявшего титул «хан». Так он и вошел в историю под именем Заберхан (551-562 гг.)¹²⁷.

Важно, что часть кутригуров, потерпев в 551 г. поражение, не захотела идти путем противостояния Византии. Под руководством самопровозглашенного хана Синиона, эта часть кутригурского племени дала присягу дуксам Мезии или Боспора Киммерийского (Керчи) на верность Восточной Римской империи¹²⁸. К началу 552 г. Синионхан (551-559) получил признание Юстиниана Великого в качестве архонта кутригуров. Таким образом, в кутригурских кочевьях образовались две конкурирующие политические силы – *антивизантийская партия Заберхана (551-562)*¹²⁹ и *провизантийская партия Синионхана (551-559)*¹³⁰. В противостоянии активно использовался и этнический мотив. Если Заберхан был ираноязычным савиром по происхождению и

¹²⁴ Артамонов М. И. Там же.

¹²⁵ *Procop. BG, IV. 18.*

¹²⁶ *Procop. BG, IV. 18. 21-25.*

¹²⁷ *Agath., V. 20; Menander, 3.*

¹²⁸ *Procop. BG, IV. 19. 6-7.*

¹²⁹ *Agath., V. 12-13, 20.*

¹³⁰ *Procop. BG, IV. 19. 7.*

справедливо обвинялся Юстинианом в соответствующей проперсидской внешнеполитической ориентации, то Синионхан был «плоть от плоти» болгаринном. Оба претендента на управление кутригурами, что интересно, возводили свои корни к Аттиле (434-453).

В 558 году четвертая часть северокитайской аварской орды, отступавшей под ударами тюрков Истеми-кагана, приблизилась к Волге и пересекла реку¹³¹. Руководили ордой самопровозглашенный каган Баян I (558-602) и его приближенный багадур Кандик, которого ряд источников даже предлагает считать предшественником Баяна в управлении аварами, каганом (554-559) и настоящим спасителем аваров от тюркского пленения¹³². Впрочем, нам кажется, что Кандик (554-559), как впоследствии и Заберхан (559-562), занимали лишь посты беков, верховных багадуров возле особы аварского кагана Баяна. В противном случае, с политической точки зрения совершенно непонятен тот чрезвычайный объем полномочий и авторитета Баяна среди всех кочевнических племен Поволжья и Северного Причерноморья. Почему ему удалось так долго продержаться в кочевнической среде Восточной Европы её правителем (45 лет), если он не был тем самым легендарным проводником аварской перекочевки из Северного Китая в причерноморскую степь?

Именно Баян являлся правителем аваров в то беспокойное время (550-е годы). Считаем вероятным также факт наличия персоны «джабгу»¹³³ возле особы кагана Баяна. Джабгу («бек») – традиционный в тюркской тенгрианской модели дуалистической власти «ответственный везир», «второй человек после кагана», непосредственно осуществлявший военные операции каганата. Таким джабгу («беком»), по нашему мнению, являлся Кандик (554-559).

В 558 г. авары вступили в Донскую степь. Их посольство к Юстиниану Великому увенчалось успехом¹³⁴. Император принял аваров в подданство. С этого момента надо отсчитывать историю Аварского каганата. Предоставляя санкцию его существованию, Юстиниан передал аварским каганам всю территорию расселения утригуров¹³⁵. Вероятно, что с этим фактом была связана

¹³¹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 35; Артамонов М. И. *История хазар*. С. 105.

¹³² Giuzelev Vasil. *The proto-Bulgarians: pre-history of Asparouhian Bulgaria*. University of Michigan: Sofia Press, 1976. P. 76.

¹³³ В позднейшем западнотюркско-хазарском варианте (VIII-X вв.) «джабгу» титуловался «беком». Детали: Науменко В. Е. К вопросу о времени и обстоятельствах образования Хазарского каганата. *Хазарский альманах*. 2004. Т. 2. С. 53-54.

¹³⁴ Кулаковский Ю. А. *История Византии*. Т. II. 518-602 гг. СПб.: Алетейя, 1996. С. 192.

¹³⁵ *Menander*, 5.

и смерть Сандила (534-559)¹³⁶. *Patria Onoguria* была «перенесена» западнее Дона, так как Приазовье теперь считалось аварской землей¹³⁷. Единственное, что не поменялось – юрисдикция. Как Донская и приазовская степи были ранее де-юре византийскими, так они и остались во владении императора Восточной Римской империи¹³⁸.

Новый порядок в Восточной Европе продлился сравнительно недолго. В течение десяти лет (558-568 гг.), авары Баяна держали под контролем многочисленные племена Волго-Донского междуречья, включая и болгар-утригуров¹³⁹. Центр Оногурского вожества переместился западнее – в регион среднего Поднепровья. Его лидером стал Заберхан (551-562 гг.)¹⁴⁰. Многие утригурские семьи, не желавшие служить Аварскому каганату, бежали к западу от реки Дон, что позволило Заберхану объявить себя в 559 г. «каганом всех болгар» и начать переговоры со славянами-антами «о политическом объединении»¹⁴¹.

Большой славяно-кутригурский союз наметился еще в 558 г., как реакция на переход Волги аварской ордой. И славяно-анты, и болгары-кутригуры, не хотели переходить под управление Аварского каганата, что позволило обоим племенам, почти на целых два года (558-560 гг.), создать достаточно большую территориальную конфедерацию, охватившую пространства от верховьев Припяти в Полесье до византийских границ Ольвии, Тираса и Перекопского перешейка. Отметим, что Заберхана в 559-562 гг. необходимо воспринимать как кагана объединенных болгар и антов. Впервые после распада Гуннской политической конфедерации Аттилы, славяне-анты вошли в состав кочевнического объединения, на равных с другими номадами правах. Вероятно, что условием союза было прекращение грабительских рейдов кутригурских багадуров вглубь земледельческих антских поселений. Традиционная борьба между скотоводами и земледельцами отходила для Заберхана и антских

¹³⁶ В результате скоротечной войны, описанной Менандром в указанном выше фрагменте: *Menander*, 5. Хронист подчеркивает, что посол Юстиниана Валентин «по прибытии к аварам отдал подарки и передал им все то, что было предписано царем. Авары вскоре завели войну с утригурами».

¹³⁷ Перемещение «гуннов» зафиксировано Агафием Миринейским: *Agath.*, V. 11.

¹³⁸ Это ясно из распоряжений Юстиниана относительно действий аварской орды.

¹³⁹ Дайм Фалько. История и археология авар. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2002. Вып. IX. С. 275.

¹⁴⁰ *Agath.*, V. 11.

¹⁴¹ Wasilewski T. *Historia Bulgarii*. Wrocław: Ossolineum, 1988. S. 33.

правителей на второй план из-за опасности порабощения аvaraми. Восточная Римская империя в этих условиях выступала врагом для кутригуров и для славян, так как непосредственно поощряла аваров политически и юридически покровительствовала им¹⁴².

Главной своей целью Заберхан считал сплочение новой конфедерации посредством военных успехов и грабительских набегов в пределы богатых балканских провинций Восточной Римской империи¹⁴³. Возможности нападать на новообразованный Аварский каганат анты и кутригуры не видели, поскольку грабить в открытой степи, в сравнении с хорошо обжитыми Балканами, было нечего. Да и реакция степняков-аваров и их новых подчиненных (утригуров, савиров, хазаров, аланов) могла быть молниеносной – аварские воины такие же умелые конные лучники, как и гунны. Сочтя восточноримские земли более слабыми и незащищенными в условиях мобилизации ресурсов Византии на Грузинскую войну с Персией, Заберхан собрал более чем 30-тысячную славяно-булгарскую орду и форсировал Дунай¹⁴⁴.

На этот раз кутригуры не шли через Дакию. Они перешли Дунай на бессарабской низменности, атаковав Мезию и Фракию¹⁴⁵. Многие византийские хронисты впоследствии отмечали этот фракийский поход как одно из самых жестоких варварских вторжений в пределы империи. Славяне и кутригуры не столько захватывали рабов, сколько уничтожали огромное количество римского населения¹⁴⁶. Беспощадная резня проложила им дорогу к стенам Константинополя, их славяно-булгары впервые в своей истории попробовали преодолеть в 559 г.¹⁴⁷. Хотя Константинополь и отправил большинство контингентов на войну с персами, а остальные войска утверждали византийское

¹⁴² О «синхронизации» гуннско-булгарских и славянских грабительских нападений на Балканы писали также В. М. Мельник и Е. В. Шишкина: Мельник В. М., Шишкина Е. В. *Ранняя этническая история южных славян*. Запорожье: Запорожский государственный педагогический институт, 1978. С. 36-37.

¹⁴³ См. комплексный анализ таких грабительских походов: Собестианский И. М. *Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование*. М.: «Либроком», 2011. 352 с.

¹⁴⁴ Артамонов М. И. *История хазар*. С. 96.

¹⁴⁵ Нидерле Л. *Славянские древности*. М.: Издательство иностранной литературы, 1956. С. 59.

¹⁴⁶ *Agath.*, V. 13.

¹⁴⁷ *Agath.*, V. 12.

владычество в Италии, Испании и Африке, местные дружины самообороны, наспех организованные постаревшим Велизарием не только отбили штурм Нового Рима, но и сумели лишить орду Заберхана почти всего обоза с награбленным¹⁴⁸. На помощь Велизарию пришел также двутысячный отряд конницы под руководством формального архонта Оногурии (признанного Юстинианом Великим) Синионхана. Архонт еще раньше дал клятву личной верности самому Велизарию и в течение 550-х гг. считался самым приближенным товарищем полководца. Таким образом, используя войска других кутригуров, осевших близ Константинополя, Велизарий окружил и вырезал большую часть воинства Заберхана.

Остатки славяно-булгарской орды были заперты в горном балканском ущелье, где Заберхан вынужденно просил Велизария о мире и милосердии. Решение о пощаде принял Юстиниан Великий, отдав приказ проконтролировать отступление Заберхана к Днестру. Впрочем, кажущееся невероятным великодушие Юстиниана в данном случае надо делить на спровоцированное им же вторжение аваров в кутригурские кочевья¹⁴⁹.

Авары продвигались на запад медленно, но верно. В этом им помогали утригуры¹⁵⁰. Сначала они разгромили все кочевья кутригуров к западу от реки Дон. Потом авары, используя преимущественно силы утригуров и аланов, захватили таврическую степь, отрезав кутригуров от Приазовья и Крыма¹⁵¹. По всей видимости, на таврическом и ольвийском направлениях аварам помогали византийские подразделения и федераты-готы¹⁵². С их помощью, авары

¹⁴⁸ *Agath.*, V. 15-16, 19.

¹⁴⁹ *Agath.*, V. 23-24.

¹⁵⁰ *Menander*, 5; *Agath.*, V. 24-25.

¹⁵¹ Так как Агафий Миринейский и Менандр Протектор утверждают о переговорах между Сандилом и Юстинианом по этому вопросу, то мы можем предположить два варианта развития событий. Первый вариант – Сандил был к тому моменту еще жив и перед смертью он вошел в состав аварской орды. Второй вариант – источники путают аварского кагана с более привычным именем утригурского правителя. Здесь важно понять, что в 559 г. утригуры уже стали частью Аварского каганата. Они представляли основной ударный контингент аварской орды в нападениях на кутригуров и союзных последним славян.

¹⁵² Предполагаем, исходя из общего контекста византийского владычества в Северном Причерноморье и важной роли местных готы в административной системе Таврики: Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1959. № 63. С. 29-42.

завоевали южную полосу Северного Причерноморья и сомкнулись с византийской армией Велизария возле устья Днестра¹⁵³.

Очевидно, что попросив аваро-кутригуров поддержать его в кутригуро-антской кампании 559 г., Юстиниан Великий передал аварскому кагану Баяну под управление всю территорию кутригурской *Patria Onoguria*, а также целый Антский союз – в отместку за разрушения, причиненные славяно-булгарами во время похода Заберхана¹⁵⁴.

Отрезав кутригуров и антов от Черного моря в 560 г., авары продолжили степную кампанию летом 561 г., скорее подчиняя, нежели уничтожая кутригурские кочевья.

В том же 561 г. кутригуры признали своим каганом Баяна I. Верховная власть над их кочевьями автоматически перешла к сюзерену Баяна Юстиниану Великому. Кутригуры стали частью федератского войска аваров и, тем самым, окончательно попали под юрисдикцию Восточной Римской империи. Заберхан с немногими верными багадурами пробовал сопротивляться этому решению собственных одноплеменников, но, по всей видимости, был убит либо ими, либо аварскими дружинниками. Со смертью Заберхана в 562 г. все вопросы о властных полномочиях среди кутригуров снимались. Единственным полномочным властелином кочевников Северного Причерноморья стал Баян I (558-602). Предполагаем, что Юстиниан Великий даже отдал ему полномочия, которыми чисто формально владел защитник Константинополя и друг Велизария Синионхан (551-559). Теперь Баян I безраздельно властвовал в причерноморской степи, но за это платил личной преданностью Юстиниану Великому¹⁵⁵.

Став каганом всех степняков между Дунаем и Доном, Баян обязался осуществить походы вглубь поселений славян-земледельцев¹⁵⁶. В частности, авары должны были наказать бессарабское ответвление антов под руководством князя Мезамира¹⁵⁷ – тех самых славян, которые творили большие жестокости римскому населению во время похода 559 года.

Мезамир, союзник Заберхана, вплоть до 558 г. являлся таким же федератом Восточной Римской империи, как и соседи бессарабских славян – гепиды и лангобарды. Его *бессарабские племена (предки тиверцев)* подчинялись большому конгломерату племен Правобережной Украины, имевшему ставку в лесных

¹⁵³ Базис для нашей гипотезы: *Agath.*, V. 25.

¹⁵⁴ *Menander*, 5 et 6.

¹⁵⁵ Felczak W., Wasilewski T. *Historia Jugosławii*. Wrocław: Ossolineum, 1985. S. 25.

¹⁵⁶ *Menander*, 5 et 6.

¹⁵⁷ *Menander*, 6.

массивах возле реки Рось. Этот конгломерат в византийских источниках получил название «Антского союза»¹⁵⁸. К 558 г. его возглавлял *архонт федератов Идаризий (Идар)*¹⁵⁹. По всей видимости, именно Идаризий – один из первых князей объединенного славянского союза племен. Во времена его правления анты сумели расселиться на огромном пространстве и заняли территорию от современного Киева до Трансильванского плато¹⁶⁰. *Идаризий руководил важной стратегической операцией Восточной Римской империи, окончательно завершившейся в эпоху правления Юстиниана – отделением друг от друга болгарских племен утригуров / кутригуров и германских племен гепидов / лангобардов*. Эта внешняя политика Византии в Правобережной Украине неизбежно приводила к уменьшению военного потенциала германцев и степняков, неоднократно объединявшихся и в прошлом совершивших под руководством Атилы пресловутый Западный поход (451-452 гг.). Старт славянской политике дали военные операции императора Маркиана (450-457), разгромившего ставку Атилы в Паннонии. Именно Маркиан открыл дорогу к освоению днепровскими славянами Побужья, Поднестровья и всей Бессарабии. Благодаря императору Маркиану славяне вошли в Восточную Дакию и навсегда отрезали остатки мезийских и причерноморских готв (гревтунгов)¹⁶¹ от их германоязычных сородичей в Западной Дакии и Паннонии (гепидов и лангобардов).

Предки Идаризия неоднократно получали *lex foedus* на правление землями в течениях рек (Днепр, Южный Буг, Днестр, Прут), имели официальное разрешение от византийских дуксов Фракии на устройство торгово-купеческих факторий вдоль течения Дуная¹⁶². Именно к северу от Дуная начинались земли

¹⁵⁸ *Procop. VG, III. 14. 22-30.*

¹⁵⁹ Мозговий І. П. *Християнізація Давньої України (I – початок XI ст.): античні й середньовічні писемні джерела: збірка документів із коментарями*. Суми: ТОВ «Коллаж-Принт», 2018. С. 204.

¹⁶⁰ Приходнюк О. М. Военно-политический союз антов и тюркский мир (по данным исторических и археологических источников). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2000. Вып. VII. С. 142.

¹⁶¹ Прямых родственников племени Теодориха Великого, оккупировавшего в 489-493 гг. Италию «для Восточной Римской империи». Известно, что прямые предки Теодориха Великого из династии Амалов были рексами причерноморских готв в пределах современной Украины.

¹⁶² См. интересную коллекцию сведений: Мозговий І. П. *Християнізація Давньої України (I – початок XI ст.): античні й середньовічні писемні джерела: збірка документів із коментарями*. Суми: ТОВ «Коллаж-Принт», 2018. С. 162-265.

племен-федератов (германского, тюркского и славянского происхождения), которые, кроме права сражаться за интересы восточноримского императора, имели также и все основные гражданские права подданных Нового Рима. Среди этих прав ключевым, конечно же, являлась торговля на сухопутных, речных и морских путях, право продавать товары из «лесной» Европы на средиземноморских рынках. Поскольку далеко не каждый славянский купец того времени имел достаточно ресурсов, чтобы транспортировать свои товары из Поросья или Побужья прямо к побережью Эгейского моря (Афины, Фессалоники) или на Босфор, постольку торговля между купцами-гражданами и купцами-федератами осуществлялась преимущественно вдоль Дуная.

Дунай – самая длинная река Европы. И хотя бассейны Волги, Дона, Днепра намного полноводнее и богаче, вся торговля между двумя географическими пространствами – лесостепным («варварским») и городским («антично-римским») традиционно концентрировалась вдоль течения реки Дунай. К 558 г. Юстиниан Великий де-юре контролировал всю длину этой реки, протяженностью в 2860 км. Понятно, что не все участки одинаково подходили для торговли. Налаживанию мирной жизни в регионе мешали бунты гепидов, лангобардов, кутригуров. Однако, балканская линия Дуная к 558 г., благодаря Антскому союзу, оставалась сравнительно свободной и открытой для всех лесных племен.

Анты везли на Дунай мёд, воск, меха и кожи разнообразных животных. Впрочем, основной статьёй их дохода исторически являлась работоторговля¹⁶³. Анты захватывали в плен не только прямых врагов империи из кутригурских или германских поселений, но также и массово порабощали племена, живущие к северу от реки Припять (балтов). Анты же брали в плен для продажи славянских собратьев, не желавших подчиняться антской власти в пределах Поднепровья и западнее от Буго-Днепровского бассейна.

Несмотря на существование многих проблем во внутренних отношениях славянских племен, ведение традиционной братоубийственной борьбы среди различных родов антов, осуществление частых грабительских нападений отдельных подразделений на области дунайской торговли, вплоть до похода Заберхана в 559 г. взаимодействие антов и Константинополя представляется сравнительно мирным¹⁶⁴. Чаше дунайские укрепления подвергались внезапным

¹⁶³ Детали: Собестианский И. М. *Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование.* М.: «Либроком», 2011. 352 с.

¹⁶⁴ Основные конфликты и вторжения упоминаются большинством хронистов в связи с жившими западнее антов «склавиными».

нападениям со стороны неподчиненных антам славян¹⁶⁵, нежели со стороны антских родов. Не зря ведь Юстиниан Великий именовал себя «василевсом антов»¹⁶⁶.

Поход 559 г., вызванный проанализированными военно-политическими процессами в Евразийской Степи, испортил антско-византийские отношения и нарушил дунайскую торговлю. Это случилось впервые с момента римско-гуннской войны 451-452 гг.

Для восстановления равновесия сил Юстиниан Великий решил воспользоваться услугами аварской орды¹⁶⁷.

Менандр Протектор по этому поводу написал: «Антские архонты попали в бедственное положение и утратили свои надежды. Авары грабили и опустошали их землю. Угнетаемые набегами неприятелей, анты отправили к аварам посланником Мезамира, сына Идаризия, брата Келагаста, с просьбой позволить им выкупить плененных дружинников из своего племени. Посланник Мезамир, пустослов и хвастун, по прибытии к аварам закидал их надменными и даже дерзкими речами. Тогда Котрагир, связанный с аварами родством и, соответственно, ярый противник антов, слыша, что архонт Мезамир говорит надменнее, нежели это приличествует обычному послу, сказал своему кагану: «Этот человек наверняка имеет великое влияние между антами и может сильно действовать против тех, кто станет их врагами в будущем. Необходимо убить его, а после этого безо всякого страха напасть на землю антов». Убежденные словами советчика Котрагира, авары не высказали должного уважения персоне посла, пренебрегли правом и убили Мезамира. С той поры авары начали разорять земли антов еще пуще прежнего, не переставая грабить антов и порабощать их»¹⁶⁸.

Скромное замечание Менандра Протектора, до сих пор считается первым условно достоверным письменным сведением позднеантичных хронистов о политической истории славянства. Мы видим, что антские вожди действительно являлись носителями статуса восточноримских федератов. Яркое свидетельство – употребление Менандром Протектором термина «архонты»¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Procop. De Aedificiis, IV, 1. 4-6.

¹⁶⁶ См.: Васильев А. А. История Византийской империи. Том 1. Пер. с англ. А. Г. Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000. 510 с.

¹⁶⁷ На самом деле, конечно же, «псевдоаварской», так как сами авары являлись лишь командирами и незначительной частью правящей верхушки созданного Баяном каганата. «Аварская» орда по своему этническому составу являлась смешением восточных болгаров (утригуров), ираноязычных аланов и савиров, некоторого количества причерноморских остготов и предавшей Заберхана части западных болгаров (кутригуров). Допускаем также, что в состав этой первой Баяновой орды 561 г. успели войти балтийские племена Левобережной Украины и некоторые финоязычные дружины.

¹⁶⁸ Menander, 6.

¹⁶⁹ Ibid.

Славянские князья получали от византийских пограничных полководцев Дакии, Мезии, Таврии и Причерноморья императорское разрешение на управление отдельными землями и на командование своими военными дружинами, что, конечно же, не только вменяло им обязанность сражаться в любом месте по первому требованию императора, но и предоставляло право торговать, участвовать в социально-экономической и, после ортодоксального крещения, давало право участия в культурно-политической жизни Нового Рима. Таким было содержание *lex foedus*. Так, по всей видимости, реализовывались полномочия Юстиниана как «василевса антов».

Итак, поход 559 г. нивелировали следующие обстоятельства: а) умелые действия полководца Велизария, разгромившего кутригуро-славянскую орду¹⁷⁰; б) аварское вторжение с востока¹⁷¹.

Уничтожив кочевья кутригуров и подчинив их, каган Баян получил разрешение от Юстиниана Великого на завоевание антских племён. Видимо, первым шагом стало пленение ряда антских командиров и, возможно, вождей. Поскольку императором этот шаг наверняка был санкционирован, надменное выступление бессарабского архонта Мезамира в ставке кагана восприняли как прямую угрозу осуществлению законной власти каганом. В итоге, Баян воспринял Мезамира не как легата (посла), вроде посланного к Юстиниану (558 г.) Кандиха, а как переданного в его подчинение и юрисдикцию бунтующего вождя, не желающего подчиниться.

Согласно *jus gentium*, авары, подданные Восточной Римской империи, не имели права убивать посла¹⁷². Ведь в свое время аварам приходилось вести переговоры и с тюрками и с другими племенами огромного пространства между Желтым морем и Боспором Киммерийским. Упоминаний об убийствах аварских послов мы не знаем. В то же время, ни Менандр Протектор, ни другие хронисты, говоря о временах зарождения Аварского каганата, ни разу не упоминают об убийстве аварами послов каких-либо других политических образований, тем более императорских. Объяснение случившемуся одно. Видимо, авары не считали антских архонтов самостоятельными правителями. То есть, причина вновь в феномене правосубъектности. Но, в данном случае, правосубъектность была уже не международной, а административной, так как, и авары, и анты являлись во времена Юстиниана Великого (и при его

¹⁷⁰ *Agath.*, V. 15-25.

¹⁷¹ *Menander*, 6.

¹⁷² *Imperatoris Iustiniani Digesta*, Lib. 50, 7. 18.

преемниках) федератами Восточной Римской империи: воинами и личными подданными императора. Однако, поход Заберхана 559 г. вынудил Юстиниана признать Баяна также правителем антов, лишив их равного аварам статуса. То есть, мы утверждаем, что анты остались федератами Нового Рима, но уже не как племя имеющее самостоятельную связь с императором, а как племя в составе Аварского каганата. Следовательно, конъюнктура причерноморской политики Византии кардинально изменилась. И важнейшую долю вины в этом необходимо вменять, конечно же, самим антам.

Архонтов Мезамира и Келагаста убили в ставке Баяна. Можно предположить, что те антские командиры, что отказались перейти на сторону кагана также погибли как заговорщики и бунтовщики. Идаризий, видимо, погиб в одном из многих легендарных сражений той эпохи¹⁷³. К сожалению, ни лесными, ни степными народами прошлое современной Украины в те времена никак не фиксировалось. Византийские же хронисты упоминали только наиболее важные моменты для собственно византийской внутренней истории¹⁷⁴. Соответственно, остается только предположить следующее: в 562 г. территория между Днестром и Дунаем пережила разгром подчиненной аварскому кагану орды. Те антские роды, что хотели выжить, признали власть Баяна. Так Антский племенной союз на всем пространстве Правобережной Украины, Бессарабии и Трансильванского плато формально перешел под патронат Аварского каганата, де-юре не меняя высшего сюзерена – восточного римского императора¹⁷⁵.

562-567 гг. – время взаимной политической интеграции славянских и степных структур, «притирка» между каганом и отдельными антскими архонтами. Именно тогда создавался *славяно-аварский конгломерат племен*, общая милитаризированная орда, которая в будущем повернет оружие против Константинополя и вступит в политическую ассоциацию с Сасанидским Ираном¹⁷⁶.

¹⁷³ Об этом архонте нет больше никаких упоминаний.

¹⁷⁴ Такими важными событиями «славянского» направления являлись, к примеру, попытка штурма Константинополя Заберханом в 559 г. и дальнейшее помилование Юстинианом части антских дружинников кутригурской орды.

¹⁷⁵ Дополнительное подтверждение содержится в обращении аварских послов к наследнику Юстиниана Юстину I, в котором они называют восточноримского императора своим государем и подчеркивают, что авары «усмирили придунайских варваров», – *Menander*, 14.

¹⁷⁶ Лукина С. Г. *Аварский каганат в системе социополитических и этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск: УдмГУ, 2006. С. 23-24.

В середине 560-х гг. авары все еще размещали главные свои кочевья в Волго-Донском междуречье. После боевых действий 561-562 гг. анты признали верховенство кагана, платили дань и поставляли в его донскую ставку дружинников. Наверняка, уже в это раннее время аварские семьи, признававшие военную доблесть высшей добродетелью и оценившие славянских воинов в противостоянии с непокоренными горными племенами Кавказа, а также с балтами и финнами, которых авары, по традиции славян и утригуров продавали в рабство на дунайских и черноморских рынках Византии, начали смешиваться с поднепровскими славянами. Одиночные случаи постепенно становились нормой и традицией, создавая не только новую славяно-аварскую этническую общность, но и формируя общую для кочевников и земледельцев политическую повестку дня¹⁷⁷. Дальнейшие события, разразившиеся уже после смерти Юстиниана Великого (565 г.), хотя и стали драматическим ударом для аваров, но, вместе с тем, ускорили их ассимиляцию славянами¹⁷⁸.

В начале 567 г. аварские кочевья ускоренно эвакуировались на запад. Где-то в апреле 567 г. тюркские войска Истеми-кагана форсировали Волгу и захватили Волго-Донское междуречье. Первыми их власть признало притесняемое ранее Баяном прикаспийское тюркоязычное племя хазаров. Далее на племенном совете власть тюрков признали утригуры¹⁷⁹. В 568 г. Великий Тюркский Эль подчинил ираноязычные племена аланов и савиров. Весь Северный Кавказ вошел в состав Тюркского каганата¹⁸⁰.

Авары не дали тюркам отпора. Они их боялись еще со времен серии поражений в Северном Китае (545-554 гг.)¹⁸¹. К 567 г. прошло только 14 лет с начала массового бегства аваров из монгольской степи. Память была жива и вела аваров снова на запад¹⁸². Пока тюрки пытались пробиться через узкие кавказские ущелья к иранской границе, славяно-авары в 568 г. оккупировали Паннонию, предварительно осуществив тотальный геноцид гепидов и вытеснив лангобардов в Италию¹⁸³. Это может свидетельствовать, что изначально славяно-авары ждали набегов тюркской орды вплоть до Карпатских гор. Впрочем, западно-тюркская орда Истеми-кагана дошла до низовьев Днепра и Южного

¹⁷⁷ Артамонов М. И. *История хазар*. С. 111.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 47. См. прим. 23.

¹⁸⁰ Гумилев Л. Н. *Древние тюрки*. С. 47.

¹⁸¹ См. слова тюркских послов об аварях: *Menander*, 18.

¹⁸² *Menander*, 24.

¹⁸³ *Menander*, 25.

Буга, где закрепила союзнические отношения с Восточной Римской империей. Мы предполагаем, что Великий Тюркский Эль получил тогда *lex foedus* от Юстина II (565-578) на владение огромным пространством между Днестром и Волгой¹⁸⁴. В то время как Муган-каган (553-572) считался правителем всего Тюркского каганата, его дядя Истеми признал себя федератом Юстина. Связать этот формальный ход можно с планированием совместной военной операции тюрок и византийцев против Сасанидского Ирана¹⁸⁵.

PhD in Political Science Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine)

Social and Legal Realities of the “Avar Khaganate”: the Yersinia Pestis Factor and the Discourse of the International Legal Personality of the East European Nomadic Community

The object of research attention is the influence of geographical and socio-cultural factors on creating the “Avar Kaganate” as a political and legal reality. The author claims that the “Avar Kaganate” was founded in 558 by Justinian the Great (527-565 AD) as a political organization of the federates subordinate to the Eastern Roman Empire (Byzantium). The emergence of Avar tribes in the Eastern European steppes is directly related to the Juan-Juan Khaganate Kaganate’s disintegration, which existed on the territory of Northern China during 330-552 AD. The death of a large nomadic union occurred due to a plague epidemic provoked by the plague stick Yersinia Pestis. During 2014-2016 virological researchers have established the Central Asian origin of the first plague pandemic, known to primary sources as the “Justinian Plague” (540-750 AD). So, new facts change traditional ideas about the reasons for the collapse of the Juan-Juan Khaganate Kaganate, the growing role of the Turkic Kaganate, and the Avars’ escape to Europe. Based on historical and medical data, the author defends the Turkic-Mongolian origin of the Avar horde. Simultaneously, the origin of the “Avar Kaganate” took place, according to the author, thanks to the inclusion of the Avars in the public legal system of official Constantinople. The Avars received the *lex foedus* and became the official *foederati* of Byzantium. In return, the Byzantine emperors pledged to financially and economically support the Avars. In 558-565 AD, using Emperor Justinian’s permission, the Avars subjugated the Black Sea nomads (ancient Bulgars) and the Danube and Dnieper Slavs (Antes). The article analyzes these processes from a retrospective study of the history of the Kutrigurs, Utrigurs and Antes. The named political unions are the real masters of the Ukrainian steppes and forest-steppe zone during 455-559 AD. The arrival of the Avars changed the existing realities. During the VI-VIII centuries AD, the Slavs’ numerical dominance in the Avar Kaganate transformed the cultural appearance of this organism. Finally, deterministic analogies make it possible to assert that, primarily due to the worldwide pandemic of the plague Yersinia Pestis, the Slavic tribes fell under the rule of the Avar horde, began to colonize the Balkan Peninsula and entered into close ties with the motherhood civilization of Byzantium.

Key words: Yersinia Pestis, *lex foedus*, Justinian’s Plague, Avar Khaganate, Juan-Juan

¹⁸⁴ Фон событий: Кулаковский Ю. А. *История Византии. Т. II. 518-602 гг.* СПб.: Алетейя, 1996. С. 288-290.

¹⁸⁵ *Menander*, 32.

Khaganate, Göktürk Khaganate, Eastern Roman Empire (Byzantium), Kutrigurs, Utrigurs, Antae, Slavic-Avars.

кандидат политических наук Виктор Мельник (Киев, Украина)

Социально-правовые реалии «Аварского каганата»: фактор Yersinia Pestis и дискурс международной правосубъектности восточноевропейского кочевого сообщества

В центре исследовательского внимания находится проблема влияния географических и социально-культурных факторов на создание «Аварского каганата» как политико-правовой реальности. Автор утверждает, что «Аварский каганат» был основан в 558 г. Юстинианом Великим (527-565) в качестве политической организации федератов, подчиненных Восточной Римской империи (Византии). Появление аварских племен в восточноевропейских степях напрямую связано с дезинтеграцией Жужаньского каганата, существовавшего на территории Северного Китая в течение 330-552 гг. Гибель большого кочевого союза произошла в результате эпидемии чумы, спровоцированной чумной палочкой Yersinia Pestis. В течение 2014-2016 гг. исследователи-вирусологи установили центральноазиатское происхождение первой пандемии чумы, известной первоисточникам как «юстинианова чума» (540-750). Итак, новые факты меняют традиционные представления о причинах распада Жужаньского каганата, возрастания роли Тюркского каганата, побега аваров в Европу. Опираясь на историко-медицинские данные, автор отстаивает тюрко-монгольское происхождение аварской орды. При этом, зарождение «Аварского каганата» состоялось, по мнению автора, благодаря включению аваров в публично-правовую систему официального Константинополя. Авары получили *lex foedus* и стали официальными федератами Византии. Взамен византийские императоры обязывались финансово-экономически содержать аваров. В 558-565 гг., пользуясь разрешениями императора Юстиниана, авары подчинили себе причерноморских кочевников (древних болгар) и придунайских и поднепровских славян (антов). Статья анализирует эти процессы с позиций ретроспективного исследования истории кутригуров, утригуров и антов. Названные политические союзы – настоящие хозяева украинских степей и лесостепной зоны в течение 455-559 гг. Приход аваров изменил существующие реалии. Однако, в течение VI-VIII вв. численное доминирование славян в Аварском каганате трансформировало культурный облик этого организма. Наконец, детерминистические аналогии позволяют утверждать, что в первую очередь благодаря всемирной пандемии чумы Yersinia Pestis, славянские племена подпали под власть аварской орды, начали колонизацию Балканского полуострова и вошли в тесные связи с материнской цивилизацией Византии.

Ключевые слова: Yersinia Pestis, *lex foedus*, юстинианова чума, Аварский каганат, Жужаньский каганат, Тюркский каганат, Восточная Римская империя (Византия), кутригуры, утригуры, анты, славяно-авары.

кандидат політичних наук Віктор Мельник (Київ, Україна)

Соціально-правові реалії «Аварського каганату»: фактор Yersinia Pestis та дискурс міжнародної правосуб'єктності східноєвропейської кочівницької спільноти

В центрі дослідницької уваги знаходиться проблема впливу географічних та соціально-культурних факторів на творення «Аварського каганату» як політико-

правової реальності. Автор переконує, що «Аварський каганат» був заснований у 558 р. Юстиніаном Великим (527-565) в якості політичної організації федератив, підпорядкованих Східній Римській імперії (Візантії). Поява аварських племен у східноєвропейських степах прямо пов'язана із дезінтеграцією Жужанського каганату, що існував на теренах Північного Китаю протягом 330-552 рр. Загибель великого кочового союзу відбулась внаслідок епідемії чуми, спровокованої чумною паличкою *Yersinia Pestis*. Протягом 2014-2016 рр. дослідники-вірусологи встановили центральноазійське походження першої пандемії чуми, відомої першоджерелам як «юстиніанова чума» (540-750). Отож, нові факти змінюють традиційні уявлення про причини розпаду Жужанського каганату, зростання ролі Тюркського каганату, втечу аварів до Європи. Опираючись на історико-медичні дані, автор відстоює тюрко-монгольське походження аварської орди. При цьому, зародження «Аварського каганату» відбулось, на думку автора, завдяки включенню аварів до публічно-правової системи офіційного Константинополя. Авари отримали *lex foedus* і стали офіційними федератами Візантії. За це візантійські імператори зобов'язувались фінансово-економічно утримувати аварів. В 558-565 рр., користуючись дозволами імператора Юстиніана, авари підпорядкували собі причорноморських кочівників (давніх болгарів) та придунайських і подніпровських слов'ян (антів). Стаття аналізує ці процеси з позицій ретроспективного дослідження історії кутригурів, утригурів та антів. Названі політичні союзи – справжні володарі українських степів та лісостепової зони протягом 455-559 рр. Прихід аварів змінив існуючі реалії. Однак, протягом VI-VIII ст. домінування слов'ян в Аварському каганаті трансформувало культурне обличчя цього організму. Врешті, детерміністичні аналогії дозволяють ствердити, що насамперед завдяки всесвітній пандемії чуми *Yersinia Pestis*, слов'янські племена підпали під владу аварської орди, розпочали колонізацію Балканського півострова та увійшли в найтісніші зв'язки з материнської цивілізацією Візантії.

Ключові слова: *Yersinia Pestis*, *lex foedus*, юстиніанова чума, Аварський каганат, Жужанський каганат, Тюркський каганат, Східна Римська імперія (Візантія), кутригури, утригури, анти, слов'яно-авари.

* **Мельник Виктор Мирославович** – кандидат политических наук, ассистент кафедры политологии философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, преподаватель кафедры философии и общественных наук Винницкого национального медицинского университета им. Н. И. Пирогова, главный редактор научного журнала «Анналы юридической истории», член Американского общества юридической истории.

E-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.73>

УДК 347.158+347.151.4(611.013)

ПРИРОДНЕ ПРАВО ЯК ПІДСТАВА
ДЛЯ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА НА ЖИТТЯ¹

ПЕТРО ГУСАК (Львів, Україна) *

Право людини на життя гарантує цілий ряд документів – як міжнародних, так і українських: «Загальна декларація прав людини» (10.12.1948; ст. 3), «Конвенція про захист прав людини та основних свобод» (4.11.1950; ст. 2-1)², а також Конституція України, яка в статті 27 стверджує: «Кожна людина має невід’ємне право на життя». Виникає питання: Яке походження цього права? Чи воно лише позитивне³ та конвенційне, тобто – результат суспільної угоди чи народного волевиявлення, яке суспільний авторитет (в міжнародному вимірі – ООН, а в Україні – Верховна Рада) зафіксував як норму законодавства, і у випадку, коли суспільна угода зміниться, або ж волевиявлення народу (чи – народів) вимагатиме заперечення права на життя для окремих груп людей, то законодавчі формулювання, які гарантують право на життя, втратять чинність або зміняться? Якщо б так було насправді, то розмова про право на життя й увесь пафос його відстоювання не вартували б детальнішої уваги, тому що в будь-який момент людство через своїх легітимно обраних представників на національному чи / та міжнародному рівнях могло б його змінити, звузити чи скасувати. У зовсім недавній історії ми маємо яскравий приклад такого правового підходу: саме так розуміли право на життя ті, хто пізніше сів на лаву підсудних знаменитого Нюрнберзького процесу (20.11.1945-1.10.1946). Підсудні,

¹ Передрук доповіді на Всеукраїнській конференції «Аборт: Заперечення права на життя» (Київ, 03.12.2005). Текст раніше публікувався в електронному форматі: Режим електронного доступу: christian-psychology.org.ua/psy-individ/4442-prirodne-pravo-yak-pdstava-dlya-pozitivnogo-prava-na-zhittya.html. 31-03-2017, 18:52. Стаття актуалізована на замовлення Наукової редакційної ради АЮІ.

² Цей документ ратифіковано 17 липня 1997 р. Верховною Радою України.

³ Позитивним (від лат. *positum* – встановлене) зветься право, джерелом якого є (тільки) волевиявлення людей, тобто – сформульоване на тих чи інших правових засадах чинне законодавство.

яких трибунал в Нюрнберзі визнав винними в тому, що заперечували право на життя цілим групам людей, дискримінуючи їх за етнічними, релігійними та расовими ознаками, не визнали свою вину, мотивуючи тим, що діяли у відповідності з чинним законодавством, яке формулював і видавав «легітимний»⁴ уряд нацистської Німеччини. З точки зору правового позитивізму та конвенціоналізму їх неможливо було звинуватити. І все ж суд визнав їх винними. Американський суддя Джексон, який зачитував обвинувальний акт, ствердив, що цих осіб привела на лаву підсудних їхня **ненормальна та нелюдська поведінка**, яка становить склад злочину, тому що «ми вважаємо злочинною заплановану чи намірену поведінку, яка є хибною як з моральної, так із правової точки зору»⁵. Одним з основних звинувачень було звинувачення в «злочинах проти людства», першим серед яких були названі вбивство і винищення (тобто – порушення права на життя), що їх Статут Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі кваліфікував як злочини «незалежно від того, чи [дані акти] були чи не були порушенням чинного законодавства тієї країни, де вони були скоєні» (Charter of International Military Tribunal, article 6)⁶.

Що ж є підставою для права людини на життя, якщо зазіхання на нього завжди є злочином, незалежно від прийнятого на тій чи іншій території чинного законодавства? Підстава для права людини на життя є незрівнянно тривкішою та ґрунтовнішою, аніж правовий позитивізм та конвенціоналізм: нею є **природне право**.

Що ж таке природне право? Полишаючи поза увагою можливі – до речі, часто конвенційні – визначення та інтерпретації природного права, спробую звернутися до його суті. Як говорить сам термін, це право, яке впливає зі самої природи речей, в даному конкретному випадку, коли йдеться про життя людини, це право впливає зі самої природи людини⁷. Іншими словами: природа людини є підставою та джерелом правових формулювань, які стосуються людини та її суспільного виміру буття. Якою ж є ця природа, якщо

⁴ Адольфа Гітлера і його прибічників було обрано шляхом демократичного голосування.

⁵ The Trial of German Major War Criminals – provides transcripts from the Nuremberg trials, на веб-сторінці <http://www.nizkor.org/>, Second Day: Wednesday, 21st November, 1945, Part 1 of 8 (переклад та підкреслення мої – П. Г.).

⁶ Див.: там само, Judgment (30th September, 1946 – 1st October, 1946): The Charter Provisions (переклад та підкреслення мої – П. Г.).

⁷ Під поняттям «природа» я розумію тут суть, конститутивну структуру людини як цілості, а не тільки її біологічну складову – тіло, інстинкти і т. д.

вона є підставою для права людини на життя? І чому серед усіх живих істот – якраз на протипагу до рослин і тварин – тільки людина має право на життя? Дати відповідь на це питання (і тим самим стати необхідною основою для правових формулювань) можуть:

1. філософська антропологія;
2. емпіричні науки, об'єктом дослідження яких є людина;
3. богослов'я.

Кожне правове формулювання, яке стосується людини, її життя та гідності, повинно спиратися на результати досліджень цих наук, інакше воно буде безпідставним, голослівним та відносним. (Я обмежуся тут лише до перших двох наукових напрямків – філософської антропології та однієї з емпіричних наук – біології людини, точніше її підрозділу, званого ембріологією).

Базована на самій дійсності, на даності людини філософська антропологія дає нам зрозуміти, що людина, на відміну від інших біологічних істот, є **особою**, тобто істотою, яка наділена розумом, почуттями та свобідною волею, істотою, що здатна свідомо здійснювати своє буття, «володіти собою» та визначати своє свобідне ставлення до себе та до всього іншого. Через те вона посідає незрівнянну **гідність** та недоторканні, непорушні **права** (які, окрім усього іншого, забороняють також трактувати її як засіб для чого-будь). Людина є особою вже тому, що є людиною, що належить до виду *homo sapiens sapiens* (повторення видового означення *sapiens* вказує на те, що в роді *homo* («людина») не існує видів які були б нерозумними, відповідно – не існує індивідуумів роду *homo*, які не були би особами⁸). Особа настільки радикально відрізняється від всього неособового буття, що неможливо, щоби щось стало особою, що не було нею від початку. Щось або є особою, або нею не є⁹. Отже,

⁸ Людські індивідууми можуть не виявляти специфічно особових здатностей та актів (мислення, свідомість, свобідна воля, любов і т. д.), але у такому випадку вони або ще нерозвинені, або хворі («упосліджені»). Однак через те вони не перестали бути особами, бо ці здатності та акти хоча і є свідченням «актуалізованості» особи, але не є необхідними **критеріями** особовості. *Інакше ми прийдемо до абсурдних висновків, що людина, котра спить, перебуває в комі чи непритомна, перестала бути особою і втратила свою гідність та недоторканні права.* «Неактуалізовані» людські індивідууми є особами на підставі вже того факту, що вони люди. Якщо би вони осягнули певний етап свого розвитку, чи якщо би було можливо усунути штучну перешкоду (хворобу), то особові якості би проявилися.

⁹ Слід бути дуже уважним у вжитку слова «розвиток»: прихильники матеріалістичного, еволюціоністського бачення людини розуміють «розвиток» як «набуття нових властивостей»,

якщо доросла актуалізована людина є особою, то вона є нею **від початку**, тобто – **від зачаття**, і вже від цього моменту їй притаманна специфічно особова гідність та недоторканні основні права – точно такі, які притаманні дорослій людині. Саме тому особа посідає недоторканне **право на життя** – від початку свого існування і до його природного (біологічного) закінчення.

Що стосується даних біології людини, і зокрема, ембріології (адже основні суперечки ведуться саме стосовно природи людини до її народження), то сучасна ембріологія говорить нам, що життя людини починається з моменту злиття статевих клітин (точніше – з моменту злиття їхніх оболонок, ще до злиття ядер, бо вже з цього моменту статеві клітини починають функціонувати та розвиватися як одне ціле). З цього моменту, завдяки неповторному генетичному кодові, починається розвиток нової людини. (Таким чином, сучасна ембріологія спростовує т. зв. «основний біогенетичний закон» Ернста Геккеля, що виражався формулою: «Онтогенез повторює філогенез»¹⁰, тобто, що в ембріональному розвитку людина начебто повторює еволюційний розвиток від «амеби» через рибу, амфібію, рептилію і т. д. аж до людини. У світлі досягнень сучасної ембріології це твердження є ненауковою нісенітницею¹¹, побудованою на

яких перед тим зовсім не було». Натомість, сама етимологія та належне розуміння поняття «розвиток» вказують на те, що воно означає «розгортання», «розкриття» вже наявних у задатках (зачатковій формі) властивостей. Ніщо не може «розвинути» в якусь істоту, якщо воно нею перед тим не було, якщо воно не мало задатків, тобто специфічних властивостей даної істоти у зачатковій стадії. (Наприклад, свинячий ембріон ніколи не розвинеться в людину, бо не має для цього задатків, а стане свинею, бо для цього задатки у нього є).

¹⁰ Philipp E. Johnson. *Darwin on Trial*. InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois 1993. Pp. 71-72.

¹¹ Улюбленим прикладом, який унаочнює геккелівську теорію, є факт, що на певному етапі розвитку в ембріона наче б то з'являються зяброві щілини. Однак ще до Геккеля було відомо, що ці складки у своїй будові та функціях не відповідають зябрам дорослих риб. Було відомо, що з них розвиваються такі структури, як нижня і верхня щелепи, язикова кістка, гортань, елементи кісток середнього вуха та різноманітні шийні залози і лімфатичні вузли. Тому Райхерт (Reichert) вже у 1836 р. запропонував називати їх «вісцеральними складками». Сьогодні, після досліджень Еріха Блехшміда (Blechsmidt), відомо, що виникнення цих «вісцеральних», чи «фарингеальних складок» зумовлене ростом мозку, нервового стовбура, серця та кровоносних судин. Швидкий ріст їхніх клітин приводить до утворення складок та до формування передхрящевих структур, («бластемів»), м'язів і нервів. Згідно з генетичною програмою, ці тканини призначені для утворення спеціальної структури у шийно-

нечесності псевдонауковця та фальсифікаціях: Геккель фальшував зображення людських і тваринних ембріонів, щоби їхньою схожістю довести істинність еволюційної теорії Дарвіна¹²). Зигота вже є людиною, а отже – особою, хоча її специфічно особові здатності та особові акти (такі, як мислення, воління, любов, сміх і т. д.) проявляться далеко пізніше¹³. Всі подальші стадії пренатальної фази онтогенезу людини, всі диференціації тотіпотентних клітин та утворення органів – **типово людські**. В цьому розвитку не існує якогось «порогу гомінізації», до якого ембріон ще не був би людиною, а після нього – став би¹⁴. Ось як про це говорить відомий німецький ембріолог Еріх Блехшмідт:

«Індивідуальність живої людини зберігається від моменту запліднення, протягом усього розвитку і аж до смерті, змінюється лише фенотип (зовнішній вигляд). Сьогодні цей факт доведений як елементарний принцип біології.

головній частині – щелеп, вушних кісток, жувальних м'язів тощо. Кожна з чотирьох складок є специфічним «матеріалом» для різних структур лицьової частини черепа та ший. Детальніше про це: Ullrich Henrik. Embryologie und Stammesgeschichte. In: Junker Reinhard, Scherer Siegfried. *Evolution. Ein kritisches Lehrbuch*. Gießen: Weyel Lehrmittelverlag, 1998. Pp. 187-190.

¹² Блехшмідт Еріх. *Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку. Дані ембріології людини*. Львів: В-во УКУ, 2003. С. 20-21.

¹³ Пор.: Andreas Laun. Thesen zur ethischen Bewertung der In-Vitro-Fertilisation (IVF). In: *Aktuelle Probleme der Moralthologie*. Wien: Herder, 1992. P. 125.

¹⁴ Пор.: Блехшмідт Еріх. *Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку. Дані ембріології людини*. Львів: В-во УКУ, 2003. С. 46-75. Встановлена українським законодавством вікова межа, до якої офіційно дозволено робити аборт – донедавна це було 28 тижнів, тепер 22 – не має під собою жодної наукової підстави. Не визнавати момент злиття мембран статевих клітин початком життя людини та довільно вважати інші, виокремлені з цілісного процесу пренатального онтогенезу моменти таким початком (такі, як нідація, церебралізація і т. п.) означало би застосовувати модальну логіку з її формулою: «Давайте приймемо те і те за вихідні умови» до дійсності, яка своєю даністю сама задає вихідні умови і заперечує прийняття довільних вихідних умов. (Модальна логіка має своє значення, скажімо, в комп'ютерних операційних системах чи у визначенні правил гри, тобто – у витворах людських рук, але коли її стосувати до дійсності, яка не є витвором людини, то неминуче настане спотворення цієї дійсності). Модальну логіку щодо початку людського життя зазвичай використовують, щоби мати «розв'язані руки» для маніпуляцій з ембріонами (добування стовбурових клітин, досліди, які ведуть до смерті ембріона...). До таких логічних та біоетичних викрутів часто спонукає потужний фінансовий інтерес: де говорить Мамон, там віддані йому «науковці» підлаштовують біоетичні міркування.

Досліджувати, на якій стадії розвитку з людської зиготи виникає людина, – хибно вже в засновку. Адже людина не стає людиною, а є людиною, починаючи від запліднення. Ми говоримо про розвиток людини не тому, що із якогось, спочатку, можливо, неспецифічного нагромадження клітин у процесі розвитку все виразніше виникає людина, а тому, що людина розвивається із уже людської клітини. ... Бути людиною – це не феномен, що впливає з онтогенезу, а дійсність, яка є передумовою онтогенезу»¹⁵.

Це значить, що людина є людиною на кожній стадії розвитку, а отже – повинна мати в незвуженому обсязі всі фундаментальні, невідчужувані **права людини** незалежно від стадії її розвитку.

Саме ці наукові дані про природу людини мусять лягти в основу формулювань українського законодавства, яке повинно гарантувати право на життя кожній людині: саме таке формулювання є в ст. 27 Конституції України: «Кожна людина має невід'ємне право на життя» (курсив мій – П. Г.). Однак українська правова дійсність є інакшою: Цивільний Кодекс України (який по відношенню до Конституції є «конкретизуючим законом» і тому – керівництвом для дій юристів, відводячи Конституції лише декларативну роль) гарантує право на життя вже не кожній людині, а лише «фізичній особі» (ЦКУ, ст. 281 «Право на життя», ч. 1 і ч. 2), визначаючи її правоздатність з моменту народження (ЦКУ, ст. 25 «Цивільна правоздатність фізичної особи», ч. 2). Таким чином, Цивільний Кодекс України вилучає з-під дії права на життя людей, які перебувають у лонах своїх матерів, дискримінуючи їх за стадією розвитку¹⁶. Та сама ст. 281 ЦКУ («Право на життя»), яка в ч. 1 і ч. 2 гарантує фізичній особі право на життя, в ч. 6. дозволяє «штучне переривання вагітності», звужуючи таким чином застосування ст. 27 Конституції України тільки до вже народжених людей. Це суперечить ст. 22 Конституції України, яка наголошує, що «при прийнятті нових законів ... не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Таким чином, всі гарантовані Українською державою права людини – включно з передбаченим законодавством правовим захистом інтересів зачатої, але ще не народженої дитини (ЦКУ, ст. 25 ч. 2: тут маються на увазі майнові та спадкові питання, однак у поле правосильності цієї статті потрапляє і *стаття 6 проєкту Закону України про права пацієнтів*, яка мала би запевнити

¹⁵ Блехшмідт Еріх. *Збереження індивідуальності. Людина – особа від самого початку. Дані ембріології людини*. Львів: В-во УКУ, 2003. С. 24-25.

¹⁶ Стаття 50 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» (19.11.1992 р., № 2802-12) під назвою «Добровільне штучне переривання вагітності» за своєю правосильністю є вторинною по відношенню до Цивільного Кодексу і похідною від нього.

права дитини на охорону здоров'я від моменту зачаття) – можуть бути перекреслені й заперечені, якщо згідно зі ст. 281 ч. 6 Цивільного Кодексу України цілком легально та безкарно вбити цю людину ще до її народження¹⁷. А отже, всі гарантії основних прав і свобод людини в Україні є **лицемірством**, адже якщо нема гарантій права на життя, якщо нема самого життя, то не може бути мови про всі подальші права, а отже, ратифікація Верховною Радою України «Конвенції про захист прав людини та основних свобод» є лише «реверансом» убік європейської спільноти. Що ж стосується *проекту Закону України про права пацієнтів*, який мав би запевнити права дитини на охорону здоров'я від моменту зачаття, то згідно зі знаменитим сталінським висловом: «Нет человека – нет проблемы», навряд чи хтось лікуватиме хвору дитину в материнському лоні (хіба що за дуже великим бажанням матері, яка ще до того ж повинна бути платоспроможною), якщо законодавство дозволяє «перервати вагітність», що у перекладі на нормальну людську мову означає: вбити цю дитину у лоні її матері. (Так само й захист майнових і спадкових прав зачатої, але ще не народженої дитини є під великим сумнівом, бо якщо матері більше залежатиме не на дитині, а на успадкуванні майна померлого чоловіка, то вона

¹⁷ Базований на положеннях ЦКУ Закон України «Про охорону дитинства» в ст. 6 говорить, що «кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я». «...Згідно з локальними медичними нормами народження фіксується відповідними медичними органами в момент відділення життєздатної дитини від організму матері». (Стефанчук Руслан. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи. Режим електронного доступу: www.lawbook.by.ru/magaz/PravoUkr/0311/27.shtml). Такі формулювання фактично «розв'язують руки» медичному персоналу не тільки для проведення абортів, а й для вбивства дитини під час пологів чи вже після них: вистачить не дати дитині зробити перший вдих і крик, щоб визнати її нежиттєздатною чи мертвнонародженою, і не нести за це жодної відповідальності. А визначення моменту народження як відділення від організму матері дозволяє один із найбільш огидних видів абортів: «аборт частковим народженням», коли при пологах голова дитини залишається в родових шляхах матері, а її мозок висмоктується вакуум-аспірацією. Такі формулювання ставлять право на життя в залежність від чийогось «визнання», зовнішніх обставин (перебування в лоні матері чи відділення від неї) та від того, що з дитиною станеться опісля – «вижила чи ні». Якщо «не вижила», значить не набула права на життя. (Те саме можна було б сказати й про дорослу вбиту людину: з моментом смерті внаслідок вбивства вона втратила право на життя, а отже, злочинець не несе відповідальності). Такі формулювання є цинічними і злочинними, і тому їх потрібно негайно скасувати.

легально зробить аборт і стане спадкоємицею). Колізію в згаданих формулюваннях Цивільного Кодексу помітно й з того, що якщо ст. 25 ч. 2 ЦКУ обумовлює, що в окремих випадках закон захищає інтереси зачатої, але ще не народженої дитини (йдеться про майнові і спадкові питання), то по-перше, зачата дитина виразно називається тут **ДИТИНОЮ** (а значить, всі інші норми, які дозволяють «переривання вагітності», фактично дозволяють інфантицид – вбивство дітей, а по-друге, якщо ненароджена дитина має «інтереси» (майнові чи спадкові), то вона є «кимсь», хто взагалі може мати інтереси, тобто людиною. Значить, всі норми, які дозволяють та регламентують «переривання вагітності», насправді дозволяють вбивство людини, а тому вони – злочинні¹⁸.

«Нема нічого нового під сонцем» – казав ще Еклезіаст [Когелет] (Екл. 1,9) і все вертається «на круги своя» (Екл. 1,6). Хоча міжнародна спільнота виразно засуджує гітлеризм і нацизм, однак **основні змісти** нацистської ідеології, зокрема її ставлення до цінності людського життя, дискримінація за стадією розвитку, поділ людей на «вартих» і «невартих» жити, продовжують надихати медиків і законодавців. За словами австрійського єпископа Андреаса Ляуна:

«Сьогодні в Центральній Європі багато говорять про голокост, виявляють рішучість «надолужити» минуле і карають найменшу спробу [його] поновити. Але одночасно вбивства тривають далі, тільки іншими засобами, вони стосуються інших груп [людей] та узаконені відповідним законодавством. ... Сучасна держава потрапляє на шлях «субстанційного тоталітаризму», тому що вона таким чином усуває принципи суттєвої рівності всіх та під личиною законності перетворюється в тиранічну державу»¹⁹.

На превеликий жаль, в Україні, яка так постраждала від різних геноцидів,

¹⁸ Згадані норми входять також в колізію з «обережними» формулюваннями, що їх ми знаходимо у Сімейному Кодексі України (рівному за правосильністю з Цивільним Кодексом): «Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років» (СКУ, ст. 6 ч. 1 і ч. 2). Тут нічого не говориться про момент народження як початок статусу дитини, а значить, таке формулювання відкрите до тлумачення, що дитина є дитиною від природного початку її існування, тобто – від зачаття. На таке ж тлумачення наводить і ст. 122 ч. 1 СКУ: «Дитина, яка *зачата* і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя» (курсив мій – П. Г.).

¹⁹ Andreas Laun, Johannes Paul II. *Papst des Lebens und Papst der verantwortlichen Elternschaft, Vortrag gehalten im Februar 2000 im Rahmen des Kongresses der Päpstlichen Academia per la vita* (www.kirchen.net/bischof/laun); Переклад мій – П. Г.; Пор.: Папа Іван Павло II. *Енцикліка Evangelium Vitae*. § 20.

«ідеї фюрера живуть і перемагають». Можливо, автори, які писали Цивільний Кодекс України мали добру волю відповідно до свого розуміння, але дві його статті: ст. 25 ч. 2 ЦКУ, на яку спирається ст. 281 ч. 6 ЦКУ, є **безпідставними** – конвенційними та позитивістськими. Чи не задумуємося ми, що такі формулювання нагадують нацистське законодавство, яке дискримінувало людей за евгенічними, етнічними, расовими чи релігійними ознаками, тільки з тією різницею, що згадані статті Цивільного Кодексу України дискримінують людей за стадією їхнього розвитку? Адже визначення поняття фізичної особи та її правоздатності повинно спиратися на наукові дані про людину взагалі, та на природне право, про що була мова вище. Інакше автори подібних формулювань, та всі ті, хто використовував їх на практиці, посилаючись на «легітимність» своєї діяльності згідно з чинним законодавством, можуть потрапити коли-небудь в якості підсудних на Нюрнберзький процес-2, до якого – я маю велику надію – людство колись «дозріє». На такому процесі варто би було посмертно засудити як злочинців проти людства тих, хто легалізував геноцид дітей в лонах матерів, – а також і тих, що ще живуть зараз.

Зі сказаного випливає потреба змін в українському законодавстві та його базованості на природному праві, зокрема в тих законодавчих формулюваннях, які безпосередньо стосуються права зачатої, але ще не народженої дитини на життя, тому що тільки таке право може бути підставою для всіх інших прав людини взагалі. Конкретно: формулювання статті 25 ч. 2 Цивільного Кодексу України повинно звучати так: **«Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її зачаття»**²⁰. Відповідно, ч. 6 статті 281 ЦКУ, та всі нормативні акти і регулювання, які на неї спираються, втратять чинність. Як

²⁰ Слід нарешті визнати, що народження – це тільки зміна середовища: народитися і вижити може навіть п'ятимісячна дитина, натомість дитина, яку нормально виношують до 9-ти місяців вагітності, згідно з дотепер чинним українським законодавством до моменту народження не має права на життя, бо не є «фізичною особою». Українське кримінальне законодавство не передбачає жодного покарання за інфантицид – вбивство дитини в родових шляхах матері персоналом пологового будинку, тому що ще не народжена дитина згідно зі згаданими статтями ЦКУ не є «фізичною особою» та не має права на життя. Медперсонал у такому брутальному випадку цілком безкарно фіксує мертвонародження. Не передбачено також жодної відповідальності для лікаря, який, мотивуючи «медичними показаннями», вчинить аборт після дозволеного законом 22-тижневого терміну вагітності, адже жоден чинний нині український закон не гарантує у ствердний спосіб право на життя дитині до моменту її народження.

прецеденти можна взяти до уваги ініціативу Президента США Джорджа Буша про гарантування статусу особи внутрішньоутробному плоду (9.07.2001) та схваленого в Сенаті США законопроекту, згідно з яким завдання шкоди дитині, яка ще не народилася, вважається таким же злочином, як і злочин проти звичайної людини. Варто взяти до уваги внутрішні ініціативи США, які – в даному випадку – можуть слугувати зразком захисту інтересів своїх громадян.

PhD in Philosophy Petro Gusak (Lviv, Ukraine)

Natural law as the basis for a positive law of life

The essay is devoted to an extremely topical medical law issue – the establishment of the natural beginning of human life as a formal norm of Ukrainian legislation. Turning to a broad philosophical discourse, the author proves that the beginning of human life cannot be the subject of modal logic. It must be clearly stated in legislation from the moment of conception. Any other interpretations of the issue lead to more or less Nazi visions of the separation of natural and positive law norms.

Key words: man, conception, natural law, positive law, beginning of life, medical law.

Доцент Петр Гусак (Львов, Україна)

Естественное право как основание для позитивного права на жизнь

Очерк посвящен чрезвычайно актуальному вопросу медицинского права – установлению естественного начала жизни человека в качестве формальной нормы украинского законодательства. Обращаясь к широкому философскому дискурсу, автор доказывает, что начало жизни человека не может быть предметом модальной логики. Оно должно быть четко зафиксировано в законодательстве с момента зачатия. Любые другие трактовки вопроса ведут к более-менее нацистским интерпретациям разделения норм естественного и позитивного права.

Ключевые слова: человек, зачатие, естественное право, позитивное право, начало жизни, медицинское право.

Доцент Петро Гусак (Львів, Україна)

Природне право як підстава для позитивного права на життя

Нарис присвячений надзвичайно актуальному питанню медичного права – встановленню природного початку життя людини в якості формальної норми українського законодавства. Звертаючись до широкого філософського дискурсу, автор доводить, що початок життя людини не може бути предметом модальної логіки. Його треба чітко зафіксувати в законодавстві – безпосередньо з моменту зачаття. Будь-які інші трактування проблеми призводять до більше чи менше нацистських інтерпретацій, знаменитих диференціацією норм природного і позитивного права.

Ключові слова: людина, зачаття, природне право, позитивне право, початок життя, медичне право.

* **Гусак Петро Романович** - кандидат філософських наук, PhD, доцент кафедри філософії філософсько-богословського факультету Українського Католицького Університету.

E-mail: husak@ucu.edu.ua

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.84>

УДК 347.56:614.25(349.23/24)

РОЗВИТОК МЕДИЧНОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У XVIII-XIX СТОЛІТТЯХ

ОЛЬГА ТРОЦЕНКО (Харків, Україна) *

В результаті козацького повстання 1648 року, що переросло у повноцінну Визвольну Війну, та укладеного в 1649 році *Зборівського мирного договору* на теренах України, у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, а також східних районів Волині та Подільського воєводства, постала нова держава – Гетьманщина, яка, за Березневими статтями 1654 року, перейшла під протекторат московського царя. Однак, внаслідок неодноразового порушення домовленостей та численних договорів Московії з її сусідами, склад українських територій, що перебували під владою Москви (а пізніше Петербургу) постійно змінювався, тоді як обіцяні Богдану Хмельницькому (1595-1657 рр.) права та автономія обмежувались, допоки зовсім не зійшли нанівець.

В результаті, українські землі стали частиною Російської імперії, увійшовши у вітчизняну історію як Наддніпрянська Україна, котра займала майже всю нинішню територію України, за винятком Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької областей. У 1783 році до складу Імперії увійшов і Крим. Відтак, на означені історико-географічні терени Наддніпрянщини і Криму розповсюдили свою дію *закони Російської імперії*, серед яких були й такі, котрі регулювали питання охорони здоров'я та медицини. Вивчення цих законів Російської імперії, на наш погляд, є важливим елементом у дослідженні становлення та генезису *системи медичного права України*.

До початку XVIII століття особливої уваги регламентації медичної діяльності не приділялось. Частково питання охорони здоров'я були згадані ще у *Церковному статуті Володимира Великого* та в *Руській правді*. Однак, після приходу до влади, цар Петро I (1682-1725) розпочав масове реформування Російської Імперії на європейський лад. Велику увагу було приділено питанням армії та флоту, що мало відношення і до медицини, адже *лікарська діяльність завжди нерозривно пов'язувалась з військовою справою, тоді як цивільна сторона життя*

вважалась, більш-менш, другорядною.

У 1716 році публікується *Військовий статут*, який не обійшов стороною і питання медичного забезпечення військ. За цим статутом медичні працівники поділялись на:

- **Докторів** – перебували під безпосереднім керівництвом «вищих генералів», були безпосередніми начальниками усіх інших медичних працівників підрозділів та частин, якими командували ці генерали; призначались **доктори** з числа найбільш досвідчених лікарів, які могли допомогти своїм підлеглим у вирішенні завдань лікування складних хвороб, могли самостійно проводити оперативні втручання. До сфери їхнього відання входив нагляд за польовими аптеками, «дабы оная доволными и добрыми лекарствами и искусными особами снабдена была¹»;

- **Польових аптекарів** – їхнім завданням було приготування ліків, вчасне поповнення запасів медикаментів, нагляд за станом лікарських засобів. Також польовим аптекарям належало мати помічників, які б розумілись в аптекарській справі;

- **Штап-лікарів** – займались «рядовими» операціями, перев'язками, ампутаціями;

- **Польові лікарі та ротні фельдшери** – безпосереднє виконання медико-санітарних функцій у підрозділах.

Надання медичних послуг усім військовим здійснювалось безкоштовно. Однак з офіцерів стягувалась плата за лікування ран, які вони отримали у бійках, не пов'язаних з виконанням службових обов'язків, а також за лікування «французьких хвороб»².

Як і сухопутні війська, військово-морські сили так само потребували регулювання медично-санітарної частини, чому і були присвячені глави п'ята і шоста книги першої *Морського статуту 1720 року* – «О докторе при флоте» і «О главном лекаре при флоте».

Незважаючи на те, що реформи Петра I більшою мірою були успішними, ефективну систему місцевого самоуправління йому створити так і не вдалось, а повстання Пугачова 1773-1775 років продемонструвало всю беспорядність місцевих адміністративних органів. Такий стан справ змусив Катерину II (1762-1796 рр.) у 1775 році видати указ – «Учреждение для управления губерний

¹ Устав воинский о должностях генералов, фельтмаршалов и всего генералитета и прочих чинов, которые при войске надлежат быть, и о иных воинских делах и поведеньях, что каждому чину чинить должно. 1716 г. Электронная библиотека МГУ им. М. Ломоносова. Электронный ресурс: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Ystav1716.htm>.

² Тобто венеричних захворювань.

Всероссийской империи».

Серед усього іншого, в указі відводилась певна увага питанням охорони здоров'я. Такі знайшли своє місце у частині «О Приказе Общественного Призрения»³. До таких відносились: народні школи, сиротинці, госпіталі та лікарні, будинки пристарілих і богадільні, будинки для невиліковно хворих, психіатричні лікарні та гамівні будинки.

Указом регулювались питання розташування лікарень (поза межами великих населених пунктів, вниз за течією річок), вимоги до їх планування та утримання. Задля зменшення навантажень на лікарні, невиліковно хворі утримувались окремо, у спеціальних закладах – будинках для невиліковно хворих.

Для ізоляції психічнохворих від суспільства «Приказу Общественного Призрения надлежит иметь попечение, чтобы дом избран был довольно просторный и кругом крепкий, чтобы утечки из него учинить не можно было⁴». Штат лікарень комплектувався наглядачами, необхідною кількістю людей для нагляду за хворими, лікарями.

Наказом також регламентувались питання фінансового забезпечення закладів та фінансової звітності надходжень і витрат. Окремо регулювались моменти прийому хворих, їх утримання, харчування, а також штат, посади і завдання відповідно до посадового табелю (розпису).

Медична допомога в таких закладах соціально незахищеним прошаркам населення надавалась безоплатно, а забезпеченим людям – за незначну плату.

Наступним кроком у формуванні законодавчої бази медичної діяльності став «Свод учреждений и Уставов врачебных по гражданской части» 1842 року, який після доопрацювань, доповнень і редагування був заново виданий у 1857 році, як «Устав врачебный». Його базою стала прийнята за 60 років до того Інструкція лікарським управам, вона ж «Інструкція про упорядкування лікарських управ».

Складався Статут з трьох книг, перша з яких була присвячена лікарським установам, друга була статутом медичної поліції, а третя – статутом судової медицини.

За цим статутом, медицина, у своїй цивільній частині, покладалась на Медичний департамент та департамент казенних лікарських заготівель, які структурно входили до Міністерства внутрішніх справ. До функцій Медичного департаменту відносилося управління медичною частиною, справами судової

³ Правильний переклад: «Про заклади громадської опіки».

⁴ Учреждение для управления губерний Всероссийской империи 1775 г. Электронный ресурс: <http://museumreforms.ru/node/13634>.

медицини та медичної поліції. У свою чергу, Департамент поділявся на два відділення, перше з яких відало безпосередньо медичною частиною, а другому підпорядковувались органи медичної поліції та судової медицини.

Згідно комплексу своїх завдань, Департамент казенних лікарських заготівель займався заготівлею лікарських матеріалів, ліків та іншого майна для медичних потреб, їх зберіганням та розподілом. Як і Медичний департамент, він складався з двох відділень. Перше відало казенними аптеками, магазинами, садами, заготівлею медичного обладнання. До сфери відповідальності другого входило відання медико-фармацевтичною бухгалтерією.

Також, до складу Міністерства внутрішніх справ входила і Медична Рада, яка була найвищою в країні лікарсько-судовою, лікарсько-поліцейською і лікарсько-вченою установою.

Описаний статут був двічі редагований – у 1892 і 1905 роках. Про це ми ще згадаємо далі.

У 1825 році на престол зійшов син Павла I (1796-1801) Микола I (1825-1855), який після виступу декабристів 14 грудня 1825 р. (в момент початку його правління, фактично у день, коли війська та Сенат присягли йому на вірність), остерігався новацій, та увесь час свого правління прикладав багато зусиль до зміцнення самодержавства і придушення усіх можливих проявів опозиції. Через це, цілих 30 років його правління можна охарактеризувати як застій – відмова від усіляких реформ та нововведень. Тому, коли у 1855 році імператорський престол зайняв його син Олександр II (1855-1881), останній отримав країну, спраглу до реформ.

У 60-х роках XIX ст. здійснились наймасштабніші від часів Петра I реформи. Однією з них стала земська реформа 1864 року, яка серед іншого мала безпосередній вплив і на галузь охорони здоров'я, запровадивши систему земської медицини.

До сфери діяльності земської медицини належали:

а) надання медичної допомоги сільському населенню в губерніях і повітах, допомога при пологах;

б) боротьба з заразними хворобами, особливо сифілісом та віспою;

в) санітарний нагляд і практичні санітарні заходи;

г) санітарна статистика;

д) розповсюдження знань про гігієну серед населення а також знань про права та обов'язки лікарського персоналу в земствах.

У перші роки земської реформи діяла так звана роз'їзна система медичного обслуговування – лікар, який жив у місті чи повіті при амбулаторії, повинен був

час від часу об'їжджати фельдшерські пункти повіту, якими керували фельдшери, що мали лише короткострокову медичну підготовку (курси).

Така система не влаштувала лікарів, які замість надання медичної допомоги постійно знаходились в роз'їздах. Відтак, її згодом замінили на т. зв. *стаціонарну медицину*.

До системи закладів охорони здоров'я входила мережа лікарень, лікарських дільниць та фельдшерських пунктів, які розподілялись за територіальним принципом. Існувало два рівні медичних закладів на місцях – *губернські і повітові*. До губернських відносились: губернська земська лікарня, лікарня психічно хворих, губернська аптека, фармацевтична лабораторія, фельдшерська і акушерська школи, віспове відділення. Інші ж пункти відносились до повітових, в основному це були фельдшерські пункти та лікарні, які, в основному, і займались лікуванням хвороб. Територію повітів було поділено на земські лікарняні дільниці.

Законодавство, що регулювало діяльність земських медичних закладів, можна поділити на чотири рівні:

перший рівень – імператорські законодавчі акти (до таких, перш за все, необхідно віднести Положення про губернські і повітові земські установи 1864 та 1890 років, як основу діяльності таких установ. Що ж стосується безпосередньо медико-санітарної діяльності, то вона здійснювалась на основі вищезгаданого Статуту);

другий рівень – акти Державної Ради, Сенату, Ради міністрів, Комітету міністрів;

третій рівень – декрети та циркуляри центральних органів управління, особливо це стосується Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Медичного департаменту, Головного лікарського інспектора;

четвертий рівень – циркуляри, розпорядження та інші акти органів і посадових осіб на місцях – губернатора, і губернських по міських справах (з 1892 р.), губернських лікувальних відділів, повітових лікувальних управ, постанови губернських і повітових земських зборів.

До установ, що безпосередньо забезпечували діяльність медичних закладів на місцях відносились губернські і повітові земські збори та губернські і повітові управи. Перші приймали земські нормативно-правові акти, а другі, більшою мірою, були виконавчими органами.

У 1892 році в Санкт-Петербурзі, видавництвом кодифікаційного відділу при Державній Раді Російської імперії, було опубліковано нову редакцію *Лікарського статуту*, який дає змогу детально проаналізувати стан медичного

законодавства станом на кінець XIX століття. Складався він з трьох книг: перша була присвячена лікарським закладам, друга – медичній поліції, третя – судовій медицині.

Перша книга відводила функцію управління цивільною лікарською частиною Міністерству внутрішніх справ, в якому вона поділялась між Медичним департаментом, Медичною радою і Поєднаним ветеринарним комітетом, яким підпорядковувалось локальне медичне врядування. Однак лікарські управління в областях війська Донського, а також в козачих військах підпорядковувались Військовому міністерству. Придворною ж медичною частиною завідував Інспектор лікарської частини Міністерства Імператорського Двору.

До місцевого лікарського управління в губерніях і областях належали також:

- 1) Управління сільською лікарською частиною;
- 2) Управління різних лікарських закладів і мінеральних вод;
- 3) Комітети суспільного здоров'я;
- 4) Віспові комітети;
- 5) Карантинні управління.

Функції кожної з цих установ детально розписувались в Статуті.

У кожній губернії передбачалось мати по одному повітовому лікарю на повіт, ветеринарів та їхніх помічників, кількість яких визначалась штатом і особливими розпорядженнями та повітових фельдшерів, кількість яких так само визначалась штатами і особливими розпорядженнями.

Дворянам і поміщикам надавалось право мати на своєму утриманні власних лікарів, які б надавали їм медичну допомогу відповідно до правил, прописаних Статутом.

Усі медичні чини в губерніях підпорядковувались губернським лікарським управам.

Також увага була приділена і питанням надання права на медичну діяльність іноземним лікарям. Ці питання відносились до компетенції Медичної Ради Міністерства внутрішніх справ. Такі лікарі могли допускатись до практики після здачі звичайного екзамену і отримання вченого ступеня; «більш відомі» закордонні лікарі мали право отримати ліцензію на практику лише після словесного екзамену (*colloquium*) в Медичній Раді; а тим «которые сдѣлали себѣ имя въ ученомъ свѣтѣ своими сочиненіями или успѣшною практикою, или занимали професорскія кафедры или же важныя по медицинској части мѣста въ других

*государствах*⁵» – без всяких екзаменів, лише по заключенню Медичної Ради, затвердженому Міністерством внутрішніх справ.

Також перша книга регулювала порядок здобуття медичних учених ступенів і звань у розділі «*объ испытаніи лицъ, посвящающихъ себя службъ по медицинскому вѣдомству или практикѣ врачебной*»⁶. Так, вчені звання поділялись на:

I. Медичні:

- 1) спеціально-практичні: зубний лікар, дантист, повивальна бабка;
- 2) учено-службові: повітовий лікар, члени лікарської управи – акушер і оператор, інспектор лікарської управи;
- 3) учено-практичні: лікар, доктор медицини, доктор медицини і хірургії.

II. Фармацевтичні:

- 1) аптекарський помічник;
- 2) провізор;
- 3) магістр фармацевтики (аптекарь).

III. Ветеринарні:

- 1) ветеринарний помічник;
- 2) ветеринар;
- 3) доктор ветеринарних наук.

Друга книга, *Статут медичної поліції*, містила правила по захисту здоров'я населення від усього, що могло мати на нього шкідливий вплив, особливо з приводу запобігання і припинення *епідемій*, а також з приводу захисту домашньої худоби від падежу і хвороб.

На медичну поліцію покладалась функція *захисту чистоти повітря*, оцінки безпеки харчових припасів, а також нагляд за дотриманням правил продажу ядовитих і сильнодіючих речовин.

Цим же Статутом встановлювались вимоги до поховання мертвих та облаштування кладовищ.

Задля запобігання розповсюдженню епідемій, імперські законодавці не

⁵ *Устав врачебный: Свод законов Российской империи. Том 13. Изд. 1892 г. Санкт-Петербург: Кодификац. отд. при Гос. совете, 1892. Ст. 18.*

⁶ *Устав врачебный: Свод законов Российской империи. Том 13. Изд. 1892 г. Санкт-Петербург: Кодификац. отд. при Гос. совете, 1892. Ст. 95.*

обійшли увагою і такі моменти як віспощеплення та карантини⁷ а також вказівки щодо дій уповноважених на те осіб(так званої «карантинної стражі»), у разі, якщо епідемічна хвороба була все ж таки виявлена.

Третя книга Статуту – *статут судової медицини* – своїми статтями регулювала правила проведення судово-медичних досліджень у кримінальних справах, а, як вказано в примітці до статті 1316: «*Постановленія о врачебныхъ осмотрахъ по дѣламъ управления и по дѣламъ гражданскимъ изложены въ статьяхъ 37-39*»⁸.

Якщо дві перших глави статуту регулювали загальні питання про судову медицину, порядок проведення розтину та судово-медичних досліджень, оформлення актів дослідження, то далі йшла детальна інструкція по дослідженню голови; ротової порожнини, шиї і хребта; грудної порожнини; черевної порожнини; правила проведення розтину та дослідження мертвих новонароджених; правила проведення розтину при підозрі на отруєння. Дев'ята глава знову від конкретики повертається до загальних питань дослідження ушкоджень.

Згодом, у 1905 році, як уже зазначалось, Лікарський статут вийшов у новій редакції.

На рубежі XIX та XX століть відбулась незначна демократизація життя в Російській імперії, була створена велика, як для того часу, кількість партій, конституювались профспілки, посилювався робітничий рух. Під впливом нових факторів соціально-політичного життя влада була вимушена піти на певні поступки, при цьому зберігши свої позиції протистоянні опозиційно-революційним настроям. Проявом такого збереження позицій є прийнятий у 1903 році Закон «*Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, членів їх сімей у підприємствах гірничої та гірничозаводської промисловості*». З одного боку, цей закон поліпшував становище працівників, надаючи їм гарантії матеріального забезпечення у випадку отримання виробничих травм. З іншого ж боку, відповідальність за отримані робітниками на виробництві травми лягала на підприємця, тим самим покладаючи на нього тягар компенсації перед працівником, оберігаючи державну скарбницю від форс-мажорних витрат.

⁷ Маються на увазі прикордонні карантини, що мали убезпечити окремі території імперії від занесення чуми, жовтої гарячки, азіатської холери та деяких інших особливо небезпечних хвороб.

⁸ *Устав врачебный: Свод законов Российской империи. Том 13.* Изд. 1892 г. Санкт-Петербург: Кодификац. отд. при Гос. совете, 1892. Ст. 215.

Революція 1905-1907 років змусила законодавчий апарат Імперії активізуватись, адже армія могла навести порядок та придушити виступи, але самої лише сили було недостатньо для замирення виразних проявів соціального невдоволення. У 1906 році пост прем'єр-міністра зайняв П. А. Столипін, який хоч і був досить жорстким та прикладав усіх зусиль для зміцнення самодержавства, проте розумів необхідність поступок на користь новосформованого класу робітників (рушія модернізованої промисловості). Для цього, уряд підготував цілий пакет законопроектів. Однак, з огляду на внутрішні коливання серед міністрів, ці проекти законів досить довго розглядались, відправлялись на доопрацювання або просто відхилялись. Зрештою, у 1912 року, вже після вбивства Столипіна, було прийнято чотири із запропонованих ним законів. Серед них особливо важливі: «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про запровадження Ради зі справ страхування робітників», «Про запровадження присутніх зі справ робітників». Однак, одночасно зі вступом в силу цих законів, не сталось скасування суперечливого закону 1903 року, що спричиняло правові колізії та зменшувало ефективність «столипінських» законів.

При дослідженні медичного законодавства Російської імперії неможливо обійти стороною виданий Н. Г. Фрейбергом збірник «*Врачебно-санитарное законодательство в России*», який містив більшість діючих станом на 1 січня 1913 року нормативно-правових актів, регулюючих суспільні відносини у сфері охорони здоров'я.

Зауважимо: хоча Н. Г. Фрейбергом і була проведена значна робота з упорядкування діючих норм, це була лише наукова робота, без претензій на кодифікацію. Разом із тим, текст Фрейберга міг би стати чудовою базою для ухвалення єдиної медико-правової кодифікації.

Здебільшого збірник опирається на *Санітарний статут*, в редакції від 1905 року. Однак були і й такі нормативно-правові акти, які сфери медицини торкались опосередковано:

том I, ч. 2 – «Установи Міністерств» від 1892 р.;

том II – «Загальні губернські установи» від 1892 р.;

том II – «Положення про губернські і повітові земські установи» від 1892 р.;

том II – «Міське положення» від 1892 р.;

том II – «Управління земським господарством у західних губерніях» від 1906 р.;

том III – «Статут про службу за урядовим призначенням» від 1896 р.;

том III – «Статут про пенсії і одноразову грошову допомогу» від 1906 р.;

том III – «Положення про особливі переваги служби у віддалених місцях» від 1906

р.;

том V – «Статут акцизних зборів» від 1899 р.;

том VII – «Статут гірський» від 1899 р.;

том XI ч. 2 – «Статут про промисловість» від 1893 р.;

том XII ч. 1 – «Статут будівельний» від 1893 р.;

том XIII – «Статут громадської опіки» від 1892 р.

Крім того, у доповненні до збірника, Фрейберг навів перелік законів і розпоряджень, які не увійшли у збірку, проте мали відношення до медичного законодавства. Це були, здебільшого, індивідуально-правові акти.

Так, постановою Військової ради, від 21.03.1912 р. додатково засновувались 10 фельдшерських пунктів в Уральському козацькому війську. А постановою від 22.05.1912 р. встановлювався граничний вік перебування на службі жінок-лікарів Туркестанського краю⁹: завідувачі лабораторіями для корінного населення – 60 років, дільничі лікарі – 56.

Що ж стосується актів, які мають безпосереднє відношення до України, то до таких відноситься циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 05.08.1912 р. № 778 «Цензура оголошень, які видаються окремими листами або у вигляді брошюр». Даний циркуляр більшою мірою можна назвати актом-роз'ясненням. Так, відповідно до ст. 23 Лікарського статуту 1905 року, компетенції губернських лікарських управ належав розгляд і затвердження до друку оголошень про продаж ліків та способи їхнього вживання, «якщо такі оголошення видаються не тільки «у відомостях або інших періодичних виданнях», але й якщо вони видаються «окремими листами». Циркуляром роз'яснено, що дані слова не потрібно трактувати у тому контексті, що інформація, яка розміщена на 2-х та більше листах не потребує затвердження, так як стаття закону «имъетъ въ виду прежде всего содержание печатаемаго, а не его размеръ»¹⁰.

Цікавим актом є також постанова Медичної ради від 07.09.1910 р. №1038, якою дозволявся ввіз та продаж за рецептами лікарів у аптеках на території Імперії ряду лікарських засобів закордонного виробництва.

Таким чином, протягом двох століть, у період перебування Наддніпрянської України в Російській імперії, система медичного права здійснила грандіозний ривок до повноцінної галузі юриспруденції – зі своїми законами, статутами та циркулярами. Станом на 1913 р., повноцінно

⁹ Заклади охорони здоров'я в Туркестанському краї перебували у віданні Військової ради.

¹⁰ Фрейберг Н. Г. *Врачебно-санитарное законодательство в России*. С.-Петербург: Практическая медицина, 1913. С. 1051.

функціонували відповідні відомства, що регулювали медико-правові відносини – Медична рада, Медичний департамент та Поєднаний ветеринарний комітет Міністерства внутрішніх справ.

Основою медико-санітарного законодавства був Лікарський статут. Однак, використовувались норми й інших галузей права – кримінального, податкового, трудового. Не обійшлося без законодавства, що регулювало суспільні відносини у сфері гірничої, будівельної промисловості та промисловості в цілому, а також без нормативно-правових актів з питань соціального забезпечення. Що ж стосується медицини у армії і на флоті, а також деяких окремих регіонів держави (передусім, областей козачих військ), то там медичні правовідносини регулювались відповідними актами військового міністерства.

PhD in Law Olga Trotsenko (Kharkiv, Ukraine)

The Development of Medical Law in the Ukrainian Lands in the XVIII-XIX centuries

The article examines specific institutional examples of medical law development in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire. The question of the interaction of imperial medical law with other branches of jurisprudence is investigated. The basic principles of practical law enforcement of the rules of imperial medical law are stated. Attention is drawn to the issues of doctors' status and titles, zemstvo medical reform, and Stolypin regulation of occupational medicine.

Key words: Medical Law, Zemstvo Medicine, Medical Charter, Ministry of Internal Affairs.

кандидат юридических наук Ольга Троценко (Харьков, Украина)

Развитие медицинского права на украинских землях в XVIII-XIX вв.

Статья рассматривает конкретные институциональные примеры развития медицинского права на украинских землях, входивших в состав Российской империи. Исследуется вопрос о взаимодействии имперского медицинского права с иными отраслями юриспруденции. Изложены основные принципы практического правоприменения норм имперского медицинского права. Обращено внимание на вопросы статуса и титулов врачей, земской медицинской реформы, столыпинского регулирования медицины труда.

Ключевые слова: медицинское право, земская медицина, Устав Врачебный, Министерство внутренних дел.

кандидат юридичних наук Ольга Троценко (Харків, Україна)

Розвиток медичного права на українських теренах у XVIII-XIX ст.

Стаття розглядає конкретні інституційні приклади розвитку медичного права на

українських землях, що входили до складу Російської імперії. Досліджується питання про взаємодію імперського медичного права з іншими галузями юриспруденції. Викладено основні принципи практичного правозастосування норм імперського медичного права. Звертається увага на питання статусу і титулів лікарів, земської медичної реформи, столипінського регулювання медицини праці.

Ключові слова: медичне право, земська медицина, Лікарський Статут, Міністерство внутрішніх справ.

* **Троценко Ольга Вікторівна** - кандидат юридичних наук, адвокат, директор Адвокатського бюро «Ольги Троценко».
E-mail: ov.trotsenko1@gmail.com

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3.96>

УДК 340.123: 340.134: 340.130.4(81-119)

КОНЦЕПЦІЯ НЕОБХІДНИХ ЖИТТЄВИХ ЗАСОБІВ КАРЛА МАРКСА ЯК ОСНОВА ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

ІВАН ГАВРИЛЮК (Київ, Україна) *

Перш за все, хотілося б зауважити та підкреслити, що для початку нашої експериментальної філософської рефлексії треба (як того бажає логічний та розумний погляд на поставлену проблематику) прояснити читачу не тільки структуру й функції подальшого екскурсу, але й характерні особливості марксизму – його засадничу композицію. Адже, і про це не треба забувати або ж нерозважливо нехтувати, вчення Карла Генріха Маркса (1818-1883) є **політико-правовою філософією**¹. Відтак, без пояснення, що ж ми розуміємо під словами «філософія» та «філософування»², наш експеримент однозначно не вдасться.

Спробуємо вибудувати наш виклад *по-філософськи*, себто досконало, використовуючи епістемологічні напрацювання, як інструкцію, дістаючись, крок за кроком до істини, немов би «етапами сходження Платона» до пізнання прекрасного самого по собі³. І якщо ми вже зачепили одного з найвідоміших «мислителів та любителів істини античної доби», то, з нашої точки зору, висвітлення питання *філософії* у медико-фармацевтичній галузі⁴ є наріжним світоглядним каменем⁵.

«Що ж таке філософія?», – цікавляться у нас лікарі та фармацевти, і перше, що спаде нам на думку, як відповідь – філософія це фундамент будь-якого мислення, ціннісний «базис». В такому разі, копнемо трішки глибше і скажемо, керуючись отриманими знаннями: *«Філософія – це мисленнєвий, духовний та інтелектуальний процес, впродовж якого ми із існуючого і відомого нам знання*

¹ Всі курсивні та напівжирні підкреслення в тексті надані автором.

² Не секрет, що кожен автор розуміє під цими поняттями власні суб'єктивні судження та рефлексії з приводу «любви до мудрості».

³ Чаньшев А. Н. *Філософія древнього мира*. М.: Высшая школа, 1999. 704 с.

⁴ Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. *Історія медицини*. К.: Вища школа, 1991. 431 с.

⁵ Без філософської освіти не може бути грамотних лікарів та фармацевтів.

- *отримуємо нове знання*». Однак, не треба забувати таких очевидних речей, як те, що перед цим «духовно-мисленневим» процесом, перед появою цього інколи складного, а інколи досить простого *стазису*, вслід за яким іде просвітлення, - ми, як суб'єкти міркування, - повинні усвідомити, що нам відомо далеко не все. Перший крок до пізнання невідомого - постановка питання. Задаючи питання, ми хочемо отримати нове знання - таке знання, що дасть відповідь на це питання. Відповідно, кожен лікар і фармацевт, як люди комунікативних професій, здатні переконатись емпірично: філософія - це антитеза «запитання» та «відповіді»⁶.

Тож, спробуємо поставити запитання, без якого не обійдеться сутнісне обговорення будь-якої із численних медичних реформ сучасного світу - чому марксистське вчення дозволяє найкраще дефініціювати онтологічні засади індустрії (виробництва)?

У класичній варіації, марксизм детермінується (визначається) як учення про політико-економічні засади суспільного розвитку, що проходить через конкретні історичні етапи. Цих етапів рівно п'ять, а саме: первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний. Тут буде доречно зауважити, що для Маркса капіталізм є однією з найголовніших передумов переходу суспільства до комунізму. Адже, як каже мислитель, він є необхідним пунктом прогресу, завдяки якому накопичиться достатньо соціально-економічного «капіталу» для переходу до комуністичного суспільства, *шляхом революції*.⁷

Серед найважливіших «компонентів» марксизму, які, так чи інакше, передають внутрішню сутність цього філософсько-політичного вчення, можна виділити наступні:

1. **Хронологічний компонент** - кристалізований у теорії «економічних формацій».
2. **Послідовнісний компонент** - кристалізований у перспективах діалектичного матеріалізму, сприйнятий як рух матерії в природі.
3. **Структурно-етапний компонент** - кристалізований у просторово-темпоральних умовах онтосу, експлікуючись історичним матеріалізмом, одвічною «боротьбою протилежностей - змістом людської природи».

Втім, і уважний читач це досить швидко зрозуміє, навіть коли ми дали більш-менш чітке визначення марксизму та виділили три найголовніші його

⁶ Чаньшев А. Н. Там само.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. *Принципы коммунизма. Манифест коммунистической партии*. М.: Аст, 2020. 160 с.

складові, нам все ще бракує певної теоретичної основи для експерименту з «фармацевтичною індустрією»? Саме тому, ми пропонуємо відновити наш «інтерактив» із читачами та задати найголовніше питання, стосоване до будь-якого філософсько-політичного вчення: «На якому фундаменті мислитель розмістив будівлю хронологізму, послідовності та структурної етапності?».

Перше, що спадає на думку – словосполучення «**економічний детермінізм**», яке досить влучно можна дефініціювати в якості теорії, згідно з якою економічна основа, фундамент суспільства детермінує (визначає) всі інші сторони його життя (політику, світогляд, релігійні вподобання тощо).

Ось, для прикладу, цитата: «Розвиток усіх націй пов'язаний з тим, як вони виробляють щось». Або ж, і тут ми знов наведемо цитату самого мислителя: «Існування класів узгоджується... із певними історичними фазами **розвитку виробництва**», тобто економіки. Метаморфоза ж промисловості, в історичній парадигмі, породжує класи, які протягом усього людського буття (за Марксом) не зовсім відрізняються за суттю (цілком економічним прагненням вигоди та користі).

Останньою ілюстрацією доречності погляду Маркса слугує теза, що саме визначений категоріями «вигоди» й «користі» класовий антагонізм (протиставлення класів один одному), завжди рухається поруч із промисловим прогресом (технологічним і, водночас, ціннісним). Іншими словами, **тип господарювання (економіка) у цій ситуації визначає превалюючу ідеологію спільноти.**

Внутрішня суперечливість капіталізму проявляється протистоянням між буржуазією та пролетаріатом (робітниками). З огляду на різні підходи до тлумачення класової боротьби, буржуазію подекуди навіть ототожнюють із «середнім класом». У марксовому баченні, буржуазія репрезентує підприємницьку складову суспільства, притаманну суто капіталістичній формації.

Спочатку сформулюємо *коректне* визначення пролетаріату. Ф. Енгельс писав: «Пролетаріатом називається той суспільний клас, який видобуває **засоби до життя** виключно шляхом продажу своєї праці, а не живе за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу». Існування пролетаріату, таким чином, залежить від попиту на працю, адже самі пролетарії є «*незаможними та попередньо-заможними*⁸».

Буржуазія – превалюючо-панівний клас капіталістичного суспільства, що є власником засобів виробництва й існує за рахунок експлуатації

⁸ Тобто – «протозаможними».

найманої праці. «Під буржуазією розуміється клас сучасних капіталістів, власників засобів суспільного виробництва, які застосовують найману працю». Джерело прибутків буржуазії – привласнення додаткової вартості продукції, створюваної найманою працею робітників.

Отже, *робоча сила* людства є **«здатністю фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм»**. Тут же треба підкреслити, що саме поняття *«робочої сили»* з'являється у вигляді товару на ринку лише «тоді, коли вона виноситися на ринок або продається її власником. Щоб продавати її, як товар, він (власник) повинен мати можливість розпоряджатися нею, він повинен бути вільним власником своєї здатності до праці. Він і власник грошей зустрічаються на ринку і вступають у відносини, як рівноправні товаровласники. Для збереження цього відношення треба, щоб власник робочої сили продав її лише на певну кількість часу, тому що, якби він продав її цілком, раз і назавжди – то він би продав разом з тим самого себе, перетворився б із вільної людини у раба. З товаровласника у товар». Ще одна доречна цитата: «Сама робоча сила, як і усілякий інший товар – визначається робочим часом. Таким чином, робочий час, необхідний для виробництва робочої сили, зводиться до робочого часу, необхідного для виробництва **життєвих засобів**, або ж вартість робочої сили є вартістю життєвих засобів, **необхідних для підтримання життя їхнього власника»**.

Життєві ж засоби, або, як ми їх тлумачимо, *необхідні життєві засоби* – це набір (сукупність) товарів, яких потребує робітник задля відновлення використаних у трудовому процесі фізичних та інтелектуальних «коштів» (здібностей, сил, тієї ж самої робочої сили), а також для підтримки життєздатності власної сім'ї. Безумовними *необхідними життєвими засобами* виступають вода, харчі, одяг, наявність «даху над головою».

Таким чином, ми підійшли до центрального предмета нашого експерименту. Осмисливши засадничі стовпи економічного детермінізму Маркса, звернемося до медико-фармацевтичної галузі. Ніхто ж не зможе нам заперечити в тому, що ліки, як продукція фармацевтичної індустрії доби капіталізму⁹, виступають *необхідними життєвими засобами*.

Передусім, оскільки про філософію та економічний детермінізм ми уже висловились, розберемося з поняттєво-категоріальним апаратом фармацевтики.

⁹ Ліки та послуги лікарів цінувались, цінуються та цінуватимуться протягом історії усіх без винятків соціально-економічних формацій. Капіталізм – лише осучаснена форма функціонування безпосередньої фарміндустрії.

Що це слово означає загалом, як термін¹⁰? Крім того, з огляду на теоретико-методологічні рекомендації К. Маркса, звернімо увагу і на «фармацію» – діалектично-протилежний «фармацевтиці» термін. Дуже цікаво, що К. Маркс і Ф. Енгельс справді неодноразово апелювали до прикладів фармацевтичної індустрії, котра в ХІХ ст. дійсно проходила етапи бурхливого становлення.

«Фармацію» і «фармацевтику» можна і потрібно розглядати, як різні історичні етапи, бо це два різних підходи до виготовлення лікарських засобів¹¹. Традиційний, століттями застосовуваний фармацією метод полягає в **малопродуктивній ручній праці**, праці в тиші «фармації» (аптеки) задля приготування та відпуску обмеженої кількості доз ліків, спрямованих для споживання невеликим колом хворих. Отримані таким способом ліки відрізнялися недостатньою стандартизацією, нерідко викликали небажані побічні ефекти у пацієнтів¹².

Недосконалість неефективного методу «фармації» стала очевидна на початку ХІХ століття, коли в США вперше почалося масове стандартизоване, високопродуктивне і економічно вигідне промислове виробництво лікарських засобів. «Фармацевтика», як сфера ліцензування і стандартизації, творилась на істотно більш масштабних підприємствах новонародженої фармацевтичної галузі. «Фармацевтика» стала новим технологічним етапом розвитку фармації, більш сучасним методом виробництва ліків і лікарських речовин.

Також різницю між термінами «фармація» та «фармацевтика» досить змістовно підкреслено в **Оксфордському словнику англійської мови**: «фармація» (*pharmacy*) визначається як місце для приготування та продажу ліків¹³, а також безпосередня трудова діяльність з приготування ліків. «Фармацевтика» (*pharmaceutics*) – означає діяльність, пов'язану з

¹⁰ Наявні дефініції вітчизняних словників та енциклопедій нас не сильно влаштовують, бо передають лише експліковану, зовнішню сутність фармацевтичної сфери. Натомість, ми вважаємо перспективним вивчення епістемології фармацевтики. Для цього і досліджуємо відповідну індустрію з теоретико-методологічних позицій економічного детермінізму К. Маркса.

¹¹ Семенченко В. Ф. *История фармации*. М.: Альфа-М, 2010. 592 с.

¹² Пацієнти, в цій парадигмі, виступають також і економічними реципієнтами фармацевтичної індустрії. Не забуваймо про діалектичність марксового сприйняття капіталізму.

¹³ Режим електронного доступу:

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/pharmacy#:~:text=pharmacy-,noun,that%20sells%20medicines%20and%20drugs>

виробництвом лікарських засобів і лікарських речовин на промислових підприємствах¹⁴.

Отож, фармацевтика – поняття економічне, індустріальне та більш епістемологічно виправдане в сучасних умовах Четвертої промислової революції¹⁵.

Якщо ж занурюватись ще глибше у дихотомію осмислених понять та розглядати їх з точки зору безпосереднього розвитку «філософських уявлень» про медицину, то першочерговим значенням володіє наступна теза – **сучасна фармація просто немислима без фундаментальних передумов, універсальних моделей, які формують наукові уявлення про природу, суспільство, людину тощо**, адже парадигми історичних типів філософії знайшли цілковите відображення в натуралістичному (зокрема, натурфілософському) розвитку фармацевтичного пізнання.

Так, деміфологізація світу в давньогрецькій філософії вабила полісні спільноти відмовою від культових і магічних прийомів лікування¹⁶. В системі натурфілософського пізнання народилась ідея про елементи і субстрати, розпочався пошук матеріальних чинників хвороб, в результаті чого в медицину впровадився **діагностичний метод**, сприяючи становленню нерозривності медико-фармацевтичної сфери суспільних відносин. В результаті прагнення до антропоцентризму, за доби Ренесансу народились «нові старі» ідеї матеріалістичного повороту в натурфілософії і фармацевтичній практиці Парацельса¹⁷. Це призвело до загального піднесення фармації, творення перших фабрично-орієнтованих аптечних підприємств, відкриття науково-практичних мереж «фармації».

Відтак, сучасна капіталістична фармацевтика – це насамперед **промислове виробництво ліків**, котре, вочевидь, теж так чи інакше потребує *найману робочу силу*. Оскільки фармацевтика репрезентує промислову індустрію, то впродовж своєї праці, відповідні пролетарі (робітники) **так само споживають різноманітні необхідні життєві засоби**.

¹⁴ Режим електронного доступу:

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/pharmaceutical_2#:~:text=%2F%CB%8Cf%29%91%CB%90m%29%99%CB%88sj%29%90t%29%AAk1%2F,the%20development%20of%20new%20pharmaceuticals

¹⁵ Четверту промислову революцію ХХІ ст. вважаємо доцільним тлумачити в якості четвертого періоду еволюції капіталістичної фармації.

¹⁶ Кузьмін М. К. *История медицины: очерки*. М: Медицина, 1978. 198 с.

¹⁷ Гартман Ф. Н. *Жизнь Парацельса*. М, 1989. 140 с.

Розвиваючи думку про виготовлені *найманою робочою силою* медикаменти, слід першопочатково визнати та прийняти як належне те, що зараз, станом на двадцять перше століття, люди просто не виживуть без елементарної (у повсякденному уявленні), буденної, базової, а дехто, можливо, навіть скаже – вже *природної* медичної допомоги ліків.

Справді, якщо задуматися над життям, як воно постає перед нами у XXI ст., зі стовідсотковою ймовірністю, немов за допомоги якоїсь невидимої сили, ми апріорі та апостеріорі дійдемо до висновку: зараз, в момент апогею людського самоусвідомлення, самовдосконалення, саморозвитку та самостановлення, кульмінацією економічних та соціально-культурних відносин виступає *надприродна залежність популяції від ліків*.

Ми (іноді навіть цього не розуміючи) справді стали повністю залежати від медикаментів та, за будь-якої нагоди чи приводу, звертаємося до них, як до *єдиної* надії здолати головний біль, невроз, безсоння, або ж щось більш нехороше. **Необхідність в ліках прямо тут і прямо сьогодні є об'єктивною реальністю.** Простіше кажучи, звичайні, на перший погляд, пігулки, інколи різнобарвні, а інколи кольору крейди, перетворилися для нас, згідно марксової філософії, не просто в *необхідні життєві засоби*, а в опору безпечного, комфортного та щасливого життя.

Що ж привело до такого результату? Що обумовило таку надмірну *економічну* схильність людей до купівлі ліків¹⁸? Найголовніше – чи є в цій залежності явний суб'єкт, котрого ми без усіляких сумнівів назвали би винним¹⁹?

Причину надмірної схильності, а інколи навіть і причину надмірного споживання ліків, ми вже зачепили вище, коли торкалися теми життєвої необхідності. **Перманентний натурфілософський пошук панацеї – ось, на наш погляд, правильна відповідь на поставлене питання.** Люди вбачають в медикаментах *божественне* рішення²⁰ усіх їхніх потенційних або насущних проблем: банальне полегшення життя, відчуття захищеності від незрозумілого простому індивіду впливу «головної болі» та інших турбот, що лише заважають

¹⁸ З природною схильністю, нам здається, усе зрозуміло.

¹⁹ Пошук винних – необхідна категорія для кожної політичної філософії. Марксизм тут не виключення. Однак, протиставлення «своє/чуже» ми здатні знайти і в будь-якій консервативній чи національно-орієнтованій світоглядній системі.

²⁰ Незважаючи на раціоналізм медико-фармацевтичної галузі, більшість людей не здатна осмислити сутність і спосіб дії лікарських препаратів, що робить останні в їхній свідомості ірраціональним, надприродним інструментом комфортизації буття.

у повсякденному бутті²¹. Зовсім не парадоксально, що затнувши собі очі тільки позитивними якостями медикаментів, неначе сірим полотном, люди можуть дуже швидко забути й про іншу сторону цієї монети, а саме про пряму залежність, звикання. Інтенсивне та неконтрольоване використання індивідом лікарських препаратів, згідно марксового уявлення про накопичення, завжди призводить до перманентного нарощення дози препарату. Йдеть на стільки про появу медикаментозної залежності чи токсикоманії (вони теж часто присутні в цьому контексті), скільки про негативний вплив на системи організму.

У розглянутому аспекті, концепція Карла Маркса щодо необхідних життєвих засобів, яка спочатку була спрямована і розроблена суто на основі буденних ресурсів життя *робочого класу* і розвивалась тільки на її фундаменті, сьогодні набуває в десятки, а то і в сотні разів більшого масштабу. Вона виходить із побудованих мислителем класових рамок та йде далі, глобалізуючись й перетворюючись у проблематику усього людства, а не тільки «цивілізованих капіталістичних країн».

Отож, повертаючись до питання про вину за медикаментозну комфортабельність глобального капіталізму, можемо врешті визначити таким винуватцем **саму людину**.

З одної сторони ми не можемо просто брати і звинувачувати у цьому *прагненні комфорту* людину повністю (з моменту народження), адже її дії детермінуються інстинктами, котрі вимагають на підсвідомому рівні боротись за виживання, хотіти вберегти своє тіло від різноманітних ушкоджень, хвороб й, усілякими засобами (неважливо якими), подовжити проміжок нашого власного життя.

З іншого ж боку, безкінечні модифікації ліків на шляху до синтезу «всесильного знеболюючого», підвищення їхньої дієвості, ефективності, перманентно породжують нові «недуги», оскільки хвороби, як представники органічного світу, так само модифікуються й пристосовуються. Це означає, що описана нами проблематика перетворюється в замкнене коло, звідки не існує раціонального, розумного виходу.

І в цій *капіталістичній безвиході фармацевтики* знову дуже чітко прослідковується концепція життєво необхідних засобів Карла Маркса, адже ми «потребуємо» *ці ліки*, бачимо в них життєву потребу, в зв'язку з чим продукуємо попит на них, забезпечуючи гігантську фармацевтичну індустрію колосальним капіталом.

²¹ Лисицын Ю. П. *История медицины*. М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004. 400 с.

Ivan Gavryliuk (Kyiv, Ukraine).

Karl Marx's Concept of Essential Livelihoods as a Basis for the Pharmaceutical Industry

The article offered to the readers' attention is a philosophical and political experiment aimed at applying the norms of the classical teachings of Karl Marx to the analysis of a specific economic sector - the pharmaceutical industry. The main focus is on the "concept of essential livelihoods", which helps the author navigate medico-pharmaceutical values. It is the axiological (value) approach that represents the methodological foundation of this philosophical reflection.

Key words: Pharmacy, Medicines, Marxism, Basis, Superstructure, Concept of Essential Livelihoods, Pharmaceutical Industry.

Иван Гаврилюк (Киев, Украина).

Концепция необходимых жизненных средств Карла Маркса как базис для фармацевтической промышленности

Предлагаемая вниманию читателей статья является философско-политическим экспериментом, направленным на применение норм классического учения Карла Маркса к анализу конкретной экономической отрасли – фармацевтической индустрии. Основное внимание сосредоточено вокруг «концепции необходимых жизненных средств», которая помогает автору ориентироваться в системе медико-фармацевтических ценностей. Именно аксиологический (ценностный) подход представляет методологический фундамент данного философского размышления.

Ключевые слова: фармация, лекарства, марксизм, базис, надстройка, концепция необходимых жизненных средств, фармацевтическая промышленность.

Иван Гаврилюк (Київ, Україна).

Концепція необхідних життєвих засобів Карла Маркса як основа фармацевтичної промисловості

Пропонована увазі читачів стаття є філософсько-політичним експериментом, спрямованим на застосування норм класичного вчення Карла Маркса до аналізу конкретної економічної галузі – фармацевтичної індустрії. Основна увага зосереджена навколо «концепції необхідних життєвих засобів», яка допомагає автору орієнтуватися в системі медико-фармацевтичних цінностей. Саме аксіологічний (ціннісний) підхід репрезентує методологічний фундамент даного філософського роздуму.

Ключові слова: фармація, ліки, марксизм, базис, надбудова, концепція необхідних життєвих засобів, фармацевтична промисловість.

* **Гаврилюк Іван Петрович** – бакалавр політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, оглядач наукового журналу «Аннали юридичної історії».

E-mail: ivangavruluk@ukr.net

ANNALI ÛRIDIĆNOÏ ÌSTORÏI

ISSN 2520-2553

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ»

Том 4, Випуск (№) 3, 2020 р.

Засновник і головний редактор – канд.політ.наук *В. М. Мельник*

Коллективний керівний орган – Наукова редакційна рада

Голова Наукової редакційної ради – д.юрид.н., доц. *Н. М. Ковалко*

Контактна електронна адреса: annali.yur.istorii@gmail.com

Сайт: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Рекомендовано до опублікування Науковою редакційною радою
«Анналів юридичної історії», протокол №1 від 28.11.2020

Підписано до друку головним редактором 30.11.2020 р.

Випуск публікується за сприяння

ГО «Подільська асоціація малоінвазивної хірургії»

Наклад 500 прим.

Всі рукописи, зауваження та пропозиції приймаються в електронному вигляді.
Редакція не несе відповідальності за думки та висловлювання окремих авторів.

© Усі права на контент належать авторам і журналу.

Контактна адреса – annali.yur.istorii@gmail.com.

Аннали юридичної історії. 2020. Том 4. Випуск (№) 3. Тема випуску: «Медицина та суспільство: історико-правовий контекст». Редактор випуску – д.мед.н., проф. В. В. Петрушенко. 100 с. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3>

Анналы юридической истории. 2020. Том 4. Выпуск (№) 3. Тема выпуска: «Медицина и общество: историко-правовой контекст». Редактор выпуска – д.мед.н., проф. В. В. Петрушенко. 100 с. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.3>

The Annals of Legal History. 2020. Volume 4. Issue 3. Issue Theme: “Society and Health Care: Historical & Legal Context”. Guest Editor – Dr. Prof. MD Viktoria Petrushenko. 100 p. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.2>